

Измагилъ, мѣсяцъ
незаслуженъ, въ мѣсяцъ
въ мѣсяцъ

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՍԱՀԻՄԱԿԱՆ, ՈՒՂԵԳՐԱԿԱՆ, ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ԵՒ

160

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

ԳՐԵՑ

ԵՂԻՇԷ ԵՊԻՍԿ. ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

1920

92
9 55

05 OCT 2011

9(47 925)

9-55

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՍԱՂԻՄԱԿԱՆ, ՈՒՂԵԳՐԱԿԱՆ, ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ԵՒ

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

ԳՐԵՑ

ԵՂԻՇԷ ԵՊԻՍԿ. ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

ՑՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

1920

ԱՂԲԻԻՐ—ՍԵՐՈՒԻ

ԱՆՄԱՀ ԵՒ ԱՆՄՈՒԱՑ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

64031-67

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Բաղեւի Վիճակին նախ տեղապան ընտրուեցայ եւ ապա առաջնորդ հաստատուեցայ 1897-1901 թուականներուն : Պատշոնավարութեանս քառամեայ շրջանին մէջ տեղի ունեցած հետաքրքրական գլխաւոր դեպքերէն մաս մը պէտք զգացի գրի առնուլ եւ յօդուած առ յօդուած հրատարակութեան տալ : Որոնց կցած եմ այժմ նաեւ մի քանի նամակներ եւ ուղեւորութեանց նկարագրութիւններ :

Այս ամենուն մեծ մասը արդէն տարիներ առաջ հրատարակուած էին «Բիւզանդիոն» օրաթերթին մէջ :

ԵՂԻՇԷ ԵՊԻՍԿ. ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

1919, Երուսաղէմ

Գերայասի

Տ. Եղիշե Ս. Եպիսկ. Չիլիկիտեան

յ'Երուսաղիմ

Գերաշնորհ Սրբազան Հայր,

Ձեր կողմէն հրահրական հաւար պատրաստած «Յիշատակներ»ը երկիցս ուշի ուշով եւ հետաքրքրութեամբ կարդացի, որոց մէկ մասը արդէն իսկ տարիներ առաջ կարդացած էի Բիւզանդիոնի մէջ եւ շատ մը ինձ անծանօթ դիպքներուն ալ մասաւր յետեւացած Ձեր բերանացի պատմածներէն:

Ս. Հայր, Ձեր «Յիշատակներ»ը՝ անձնական անցքեր ըլլալէ աւելի ժամանակակից ազգային դիպքներու պատմականութիւնն են, զորս մթնոլորտին ու մտածողութեան ճիւղներէն ազատելով ի յոյս աշխարհ կը հանկէ, ներկայի պէտքէն ու ապագայի օգտին հաւար: ԺԹ. դարու վերջաւորին եւ Բ. դարու աշխարհին՝ ազգային-եկեղեցական կարեւոր դիպքներն են անոնք, զորս կը յիշեմ, կը յիշատակեմ եւ կ'արձանագրեմ Ձեր «Յիշատակներ»ուն մէջ. — արկածայից ու դժուարութիւններ, արտաւորում դիպքներ, բաղդապատմութիւններ, պաշտպանութիւն, խորհրդաւոր քաղաք, բանաստեղծաց միտքաբանութիւն, աստուածներու պիտիական, Սիոնի տաճարներու վիճակ, Իզմիրեան Հայրապետի վշտաբանութիւն եւ հաշտման, Հայաստանի եւ Ս. Երկրի տեղագրութիւն եւ նկարագրութիւն — առ հասարակ պարզ ոճով եւ Հայ ընթերցողաց ամէն խաւերուն դիտարկութեամբ:

Եթէ ամէն առաջնորդ եւ ազգային պաշտօնէաց, Ձեզ նման, իր շրջանակին մէջ գործուած անցքերն ու դիպքները արձանագրելով՝ գործող անձերն ու գործիչները տեսական «Յիշատակներ»ով կենդանացնեն ու անհանգստանան, ժամանակ

նակակից Հայ պատմագիրը մեծապես պիտի օգտուէր այդպիսի վճիռ աղբիւրներէն, Հայ ընթերցողը իր նախնեաց դիւցազնական բողոքներէն կենսիւր իբր ի հայեցողք տեսնալով զայն պիտի ապրէր Հայօրէն, եւ Հեղինակի ու ջասագովներու երախտաւորաց զգացումները ցնծութիւն պիտի պատճառէին Հայ նահասակներու աննահ հոգեւոյ :

Անշուշտ խորհրդաւոր եւ փափկակեղծ մտածումով մը՝ Զեւ «Յիշատակներ»ը կը ձօնէր Աղբիւր-Սերոբի, անձնաւոր եւ գլխաւոր Հայ հերոսի խնկելի յիշատակին : Մարտիկ եւ փափաքելի է որ նոյնանուն նիւթերով «Յիշատակներ» ու երկրորդ հասնուի՝ ալ պատշաճեալ եւ նուիրեալ միւս Սերոբին, Տարօնի սեզ Առիւծի յիշատակին, որով երկու Սերոբները, Հայաստանի նոյնանուն պահապան հրեշտակները անգամ մ'ալ ձեզմով պիտի պակնան եւ պիտի միախառնուին հոգեւին :

Համբարեղով Զեւ պատմական Ս. Աջր

Մնան խորին ակնածանօք

ՍԵՐ. ՎՐԴ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ

1915 Յուլիս 20, Երուսաղէմ

Ա.

Ուղեւորութիւն յերուսաղէմէ ի Բաղէ

Հայաստանի մեծ կոտորածէն զրէթէ տարի մը վերջն էր, 1897 թուականի սկիզբները, յորում որոշուած էր Բաղէի առաջնորդական տեղապահութեան պաշտօնին, ուստի մեկնեցայ Ս. Երուսաղէմէն զարնան եղանակին եւ ժամանեցի Պոլիս :

Պատրիարքարանին եւ Ազգ. զանազան շրջանակաց մէջ պարագիծով կը հեղարարէին Բաղէի քաղաքական միջոցը ըրալին ահարկու եւ մահաարտու ու միթաղին վիճակը, եւ Հայ ժողովուրդի ամենաթշուառ ու դժուակ կացութիւնը : Մտածանայ վայրագ քիւրտերը դեռ նոր սպաննած էին հարիւրապետ մը եւ բաւական թուով զօրքեր եւ ժանտարմեններ՝ կառավարական պարտադիր տուրքը ըմբոստանալով չլճարելու նպատակաւ, ուստի բարեկամներէ ոմանք խորհուրդ կուտային ինձ հրաժարել, եւ ոմանք ալ կը սրտապնդէին զիս, որ երթամ ծառայեմ հայրենեաց, ուր տաճնապալից ծառայութենէ վերջ ազգապիրական դարձնապակ կ'սպասէր ինձ, որով իբր թէ պիտի վարձատրուէի կամ փառապաշտուէի : Յետեւում ապառտան հաստատ որոշած էի երթալ, ուստի Պատրիարքարանէն եւ կառավարութենէն հաստատադրեալ ստանալուս պէս մեկնեցայ ի Տրապիզոն եւ հիւրընկալուեցայ Առաջնորդարանին մէջ, վայելելով Արժ. Բահանայից՝ Տէր Բարդուղիմէոսի (Առաջ. Փոխանորդ) եւ Տ. Մեարոպայ ու ազգայնոց մեծարանքները մէկ չաբաթի չափ. տեղւոյն կուսակալ հայախօս վսեմ. Բատրի Պէյ ալ պատշաճ պատիւներ ցոյց տուաւ :

Ճանապարհին Կիւմիւշխանէ, Բաբերդ և Խնուս մէջ-
մէկ գիշեր հիւրընկալուելով միշտ առաջնորդարանաց
մէջ՝ քանի մը օրէն հասաւ ի Կարին, ուր առաջնորդա-
րանի մէջ հիւրասիրաբար ընդունեցին զիս Առաջ. Փոխա-
նորդ Արժ. Տ. Ներսէս և Տ. Զարեհ Բանայք, այս
վերջինը Երուսաղէմի գանձապետն էր յայնժամ։ Երկիցս
այցելեցի Սանասարեան վարժարանը և զո՛հ ապաւորու-
թեամբ մեկնեցայ։ Այցելեցի նաև Կուսակալ Բէռֆ փաշա-
յին, որ Երուսաղէմի միւթէսարըֆ և Պէյրութի Կուսա-
կալ եղած օրերուն նախածանօթ լինելով ինձ, մտերմօրէն
ընդունեց զիս և ընդ երկար տեսուեցաւ հետս՝ Երուսա-
ղէմի և Պէյրութի վրայով այլ և այլ հարցումներ ուղ-
ղելով ինձ, և զոհունակութեամբ լսելով տուած պատաս-
խաններս։ Նորին Վսեմութիւնը ճանապարհի անապահո-
վութիւնը գիտնալով վեց ձիաւոր ոստիկան տրամադրելի
ըրաւ ինձ և Բաղէշի նորընտիր ոստիկանապետ պէյին,
որուն հետ միասին պիտի ճամբորդէինք։

Կարինէն մեկնելով առաջին օթեանսին եղաւ Զէ-
վիրմէ անունով քրդարնակ զիւղը, ոստիկանապետը
իջևանեցաւ հանդերձ ընտանեօք նորաչէն մզկիթին մէկ
յարկը, իսկ զիս ալ առաջնորդեցին զիւղապետին տունը՝
ինձ անբաժան ընկեր ունենալով Կարնեցի բարեմայն
տէրվի մը, զազելի քաջերգակ, և Բաղիշէցի երեք հայ երի-
տասարդ ճամբորդներ։ Հաղիւ ընթրիքնիս ըրած էինք և
պարտասած կը պատրաստուէինք ննջելու, և ահա քսանի
չափ զինեալ քիւրտեր ներս խուժեցին և շուրջներնս
պատելով նստան և սկսան քիւրտերէն խօսակցիլ։ Քիչ
ետքը բարի տէրվիը և հայ ընկերներս սկսան դողալ, և
սակայն ես ոչ ինչ կը հասկնայի անցուդարձէն։ Մինչև
որ տէրվիը թրքերէն հասկցուց ինձ թէ Հայ յեղափոխա-
կանները Պուլանըի քրդաց Շէյխ Հայտարը սպաննած
են իբր թէ, ասոնք ալ որոշած են զմեզ սպաննել տէր-
վիին հետ և ունեցածնիս Կողոպտել Շէյխ Հայտարին

վրէժը հանած ըլլալու համար։ Դժբախտութիւնը հոն էր
որ անխոհեմաբար մեր ոստիկաններուն պէտք չտեսնելով
մզկիթի կողմերը հանգստանալու զրկած էինք, և չէինք
ալ կրնոր լուր հասցնել անոնց։ Այս ճգնաժամին մէջ
աղնիւ տէրվիը սրամիտ յղացումով մը մտաւկէս հանել
տուաւ ինձ պատուանշանս, զոր կուրծքէս կախեց և
անոր ֆէրմանն ալ յարգանօք համբուրելով եւ ճակտին
տանելով յոտնկայս բացաւ զայն՝ ի տես ապշահար քրդե-
րուն, և որոտանօք զոչեց անոնց։ «Այս մէրխասան
վեհ։ Կայսրը Բաղէշ կը զրկէ պատուով, որպէս զի նա-
հանգը խաղաղցնէ եւ Շէյխ Հայտարին սպաննիչներուն
դատաստանը տեսնէ։ Թէ որ դուք անոր եւ մեզ մեղան-
չելու լինիք, վեհափառ Կայսրը ձեր գիւղը թնդանօթի
պիտի բռնել տայ եւ զձեզ ալ բնաջինջ պիտի ընէ։» Այս
պոռոտախօսութիւնը իւր հատու և անմիջական արդիւնքը
ունեցաւ, որովհետեւ ամենքն ալ ծնկաչոք եկան եւ համ-
բուրեցին ձեռքս եւ ներում խնդրեցին, եւ այնուհետեւ
ամեն պատիւ ըրին մինչեւ որ մեկնեցանք զիւղէն։

Այս այն տխրահռչակ անիծապարտ գիւղն է որուն
վայրագաբարոյ բնակիչք մեծ դէպքի նախօրեակին Պօլ-
սէն հայրենիք վերադարձող երեսունի մօտ վանեցի,
Շատախցի և ին։ հայերը անխղճօրէն զլխատած են մօտա-
կայ ձորակի մը մէջ։ Արդէն անէծքի ակնարկ մը նետելով
անցած էինք Խնուսէն քիչ հեռու լեռանցամէջ Ձեռնարկ
անուն քրդաբնակ զիւղին մօտէն որոյ վայրագասուն
բնակիչք եւս նոյն խուժուժ վերաբերմունքը գազանա-
բար ցոյց տուած էին 30-40ի մօտ անմեղ հայ ճամբորդ-
ներու՝ ձմեռուան ձիւնի եւ բուքի միջոցին զամենքն
ալ սրախողտող ընելով։

Կարինէն մեր ճամբորդութեան ութերորդ օրն էր.
ոստիկանապետ պէյը իրեն ընտանիքով փափաքեցաւ իմ
աջակողմէս քալել, որով ես իմ ձախակողմս կ'ունենայի
Նէբրովթ և Գրգուռ լեռները, սոյն լեռան ստորոտ-

ները քերելով վեց եօթը ժամէն խաղաղութեամբ հասանք Բաղէշ:

Շաբաթներ վերջ ոստիկանապետ պէյը տեսակցութեան մը միջոցին հասկցուց ինձ թէ Ներքով իւր գրասենյակէն մօտ դիտմամբ զիս ձիովս այն կողմէն քաղցնել տալ ուզած է, որպէս զի նոյն լիւրանց անտառներուն մէջ բռնեալ յեղափոխականք զիս առաջնին տեսնելով խնայեն ինձ և գնդակահար չընեն զանիկա:

Բ.

Համեստանունդն Պայծառ սիկին, ամուսին
յեղափոխական Վահագնասիւրսն Սիմոնի:

Տօնական առաւօտ մը ըստ բնութեան պաշտամանս՝ երբ եկեղեցի կը գտնուէի, աւագերէցը ստիպողական խնդրայ մը համար զիս առաջնորդարան հրաւիրեց. ուստի հետեւեցայ Բահանային և առաջնորդարանին մէջ գտայ մանկամարդ տիկին մը Պայծառ անուանով: այրին՝ Դատվանայ դէպքին սպանեալ յեղափոխական Սիմոնի: Պայծառ մտաւորապէս զարգացեալ տիկին մըն էր, որ եկած էր յայտնելու իր անել գրութիւնը և գառն վիճակը, որով կ'ուզէին փորձել զինքն և իրեն համեստութիւնը վտանգի տակ ձգել: Քաղաքին կառավարական գոմիսէրներու միւտիքը Հիլմի պէյ ծպտեալ ոստիկաններով ամէն գիշեր կ'երթայ եկեր անոր տնակին դրան առջև, և մերթ օրոքով ու մերթ սպառնալիքով կը պահանջէ դրան բացումը: տիկինը շատ մը զիչերներ այս ճգնաժամային տառնապը անցնելէ վերջ ո՛ւր ուրեմն մերձաւորներու

խորհրդով կը զիմէ անգլիական Պ. Հիւպատոսին Մր. Գրօյէի, և իրաց վիճակը պարզելով՝ անոր պաշտպանութիւնը կը խնդրէ՝ ի պահպանութիւն իւր պատուոյն և յազատութիւն ի բռնաբարութենէ: Պ. Հիւպատոսը կը խոստանայ կուսակալ Էօմէր պէյի միջոցաւ տիկինը ազատել նեղութենէն, բայց դարձեալ շարունակելի կը լինին միւտիքի ստիպումները, որով այլեւս ճարահատեալ և ամօթը մէկ կողմ դնելով եկած էր նա առաջնորդարանի պաշտպանութիւնը խնդրելու:

Յուսադրելով որ տիկնոջ նեղութեան առաջը կ'առնուի Աստուծով՝ ճամբեցի զայն, և նոյն օր ներկայացայ Նորին Վանսութեան կուսակալին և եղելութիւնը ցաւօք սրտի անոր պարզեցի, որ սաստիկ զայրոյթով մը լուտանքներ տեղաց գոմիսէր միւտիքի հասցէին, և ինձ ուղղելով խօսքը ըսաւ. «Այս բոլորիս ամենախիստ տնօրէնութիւնը պիտի ընեմ միւտիքին նկատմամբ. այդ դժբախտ տիկնոջ պաշտպանը ես պիտի լինիմ այսուհետեւ, ուստի դուք պարբերաբար կրնաք կանչել յիշեալ տիկինը և հասկնալ վիճակը և ինձ խմայնել»: Խորհին շնորհակալութեամբ մեկնեցայ կուսակալին քովէն:

Եւ իրօք տիկնոջ պատիւը կատարելապէս փրկուած էր այնուհետեւ:

Գ.

Սպաննութեան դէպք Կուսակալութեան փօլիս
միւսիւրի Հիլմի պէյի:

Երբ Բաղէշ ժամանեցի, յեղափոխականութիւնը ընդ խմբապետութեամբ Աղբիւր - Սերոբի՝ յօտից ցլուկ

գինեալ տասն եւ ութն անձինքներով կը մնար ի թա-
քատեան Բաղէշի հայոց տուններու բաղակաձեւ ստորնա-
յարկերուն եւ անոնց մէջ գտնուած վիմախոր անձաւներուն
մէջ. միայն գիշերները չըջելով՝ բարեկեցիկ հայերէ օգնու-
թիւններ կ'ստանար նուիրեալ գործին հաստատութեան
եւ ասպագայ յառաջադիմութեան եւ յարատեւութեան համար :

Հիւմի(*) պէյ փօլիսներու տնօրէնը, որ անհանդարտ
բնավարութեան տէր մէկն էր, գիշերները թաղէ թաղ չըր-
ջելու վատ ունակութիւնը ունենալով եւ վախնալով ալ
գիշերաչըլիկ յեղափոխականներէն, կամայ ակամայ անոնց
հետ բարեկամ եղած էր եւ շատ գիշերներ ի միասին կ'ընթ-
րէր ու կ'ըջօսնայր. այս պարագան շատ լաւ գիտէր
կուսակալ Էօմէր պէյ, որ մերթ ինձ կը մատնանչէր հայ
բնակարան մը թէ կառավարութիւնը լուր առնելով, որ
յեղափոխականք հոն որոշած են եւ այնինչ կը պատրաս-
տուի գինուորական ոյժ զրկել, Հիւմի պէյ իւր լրտես-
ներուն միջոցաւ յեղափոխականները անմիջապէս ուրիշ
տեղ փոխադրել կուտայ, որով անհնարին կը լինի իրեն
ձեռք անցնել զանոնք: Այս եղանակաւ յեղափոխականք
երկար ժամանակ մնացին Բաղէշի մէջ ապահով եւ ան-
կասկած :

Մինչ այս մինչ այն՝ Բաղէշ ժամանմանս ութերորդ
ամիսն էր՝ 1898ի մեծի պահոց երրորդ չարթուն յորում
յեղափոխականք գիշեր մը կ'օթեւանին թաղի գլուխ
Ղազար Տիւլպոյեան անուն անձին բնակարանը, հոն
կուգայ նաեւ Հիւմի պէյ: Խօսակցութեան մը միջոցին
բանալէճի կը բռնուի տաքարիւն ընկեր Սիմոնի հետ.
այս վերջինը զայրոթի նոպայի մը միջոցին բռնու թափով

(*) Հիւմի պէյ Բաղէշ քաղաքի տնօրէն Երուսաղէմ Գրգ.
կարգի գովաւէրութեան պաշտօնը կը վարէր, յայնժամ ես ալ Ս. Ար-
քայ աւագ քարգմանութեան, հետեւաբար ինձ վաղածաճօք բարեկամ
միջն էր նա :

կը խոյանայ Հիւմի պէյի վրայ եւ սուսերահար կ'սպաննէ
զայն՝ հակառակ Աղբիւր-Սերոբի եւ ընկերաց արգելքին,
որոնք ի զուր կը ջանային աղատել զո՛նը վրէժխնդիր Սի-
մոնի ձառքէն: Սիմոն իրեն Պայծառ տիկնոջ պատուոյն
վրէժը լուծած էր :

Այլեւս եղածը եղած էր՝ հակառակ բացարձակ կամաց
Աղբիւր-Սերոբի եւ ընկերաց, հարկ էր սպանեալի մար-
մինը հեռացնել, ուստի ձիւներուն վրայէն կը տանին
կը նետեն զայն Հաճի Նէճմէտտին Էֆ.ի տանը մերձ
գտնուող աղբիւրին մէջ, եւ իրենք ալ ձիւներուն վրայ
արեան հետքեր ձգելով գիշերանց կը հեռանան Բաղէշէն
անդարձօրէն, եւ կ'երթան կ'ապաստանին Գրգուռ եւ
Ներքովթ լերանց սարալանջերուն անմատոյց թաւուտ
պուրակաց մէջ :

Մեծ դժբաղդութիւնը հոն էր, որ ես ալ նոյն գիշեր
հրաւիրուած էի Ֆէնտէրեան Եղբարց՝ Յարութիւն եւ Սարգիս
Էֆէնտիսներու բնակարանը՝ որ մերձ էր Ղազարի տան :
Գիշերն անցուցի առանց բան մը խմանալու, առաւօտուն
էր, որ սոսկալի լուրը առնելուս՝ իջայ իսկոյն առաջնորդա-
րան՝ ժողովուրդին գալիք չարիքին դէմը առնելու համար,
որքան հնարաւոր էր : Այլեւս սկսաւ գինուորական իշ-
խանութեան կողմէն ամենախիստ խուզարկութիւններու
փորձը յեկեղեցիս, ի վանօրայս եւ ի բնակարանս հայոց.
ամենուրեք յեղափոխականներ կը փնտռուէին ունայնօրէն.
ժողովուրդի անհոս սարսափը աննկարագրելի էր. անմեղ-
ներու բանադակութիւնները սկսան եւ տեւեցին մօտ մէկ
տարի. սոսկումն եւ արհաւիրքը, հալածանքն ու ըս-
պանութիւնը բովանդակ նահանգին մէջ խստօրէն տի-
րեցին երկար ժամանակ, ամենադառն արգիւնքը հին ըէ-
ժիմին, մինչեւ որ խնդիրը հնացաւ եւ սակաւ ինչ
հանդարտութիւն տիրեց նահանգին մէջ :

Կուսակալը փորձած էր դէպքին հեղինակը կամ սար-
քողը զիս մատնանչել կայսե անկան կառավարութեան մօտ,

և իրատէսով բանտարկել տալ զին իբր ոճրագործ : Բայց Անգլիոյ Պ. Հիւպատոս Մը. Գրօյէ կուսակալին մօտ իմ անմեղութիւնս ապացոյցներով հաստատած և ըստ այնմ ալ Պոլսոյ Անգլ. դեսպան Սըր Նիգօլաւ-Օզօնսօրի տեղեկագրած էր, որ կանխարգել միջոցներ ձեռք առնու վեն. Կայսեր մօտ :

Գ.

Բաղէ՛ի Ամլորդոյ Ս. Յովնաննու վանուց եկեղեցական սպասուց եւ սրբ. անօթներու գողօնի գիւտը :

Եղաւ ժամանակ, յորում Հայ յեղափոխականութիւնը զայրոյթի թափով մը սկսած էր Բաղէ՛ի մէջ յանդուգն ձեռնարկներ ընել, այնպէս որ կառավարութիւնը նեղասրտած ծայրայեղ միջոցներու սկսաւ դիմել, օր մըն ալ զինուորական ջոկատներ արձակելով ելաւ բոլոր եկեղեցիները խուզարկել, ո՛ւր կը կանգնէր թէ յեղափոխականներ կան պահուած. այս գէպքը պատճառ եղաւ, որ խուժանը իմանայ թէ Ամլորդոյ վանուց Ս. Եկեղեցւոյ դանձատուներ կը գտնուին թանկագին առօթներ և ապաստաններ : Ելած կանգնածներու տիուր իրականութիւնը չուշացաւ, և անաթօթներ օր մը եկան գուժեցին թէ յիշեալ վանուց եկեղեցւոյ դանձատուներ ամբողջովին գողերէ դատարկուած է գիշերանց : Յետ ափ յափոյ քննութեան՝ այլ ևս տնտեսաբան ժամանակը չէր, իսկոյն հեռագիրներով Պոլիս գիմեցի, և անձամբ ալ կուսակալութեան : Հետագոտութիւններն ու քննութիւնները սկսան, կառավարութիւնը լուրջ միջոցներ ձեռք առաւ՝ ըստ կայսերական իրատէսին բայց արդիւնքը եղաւ ոչինչ :

Ամէն օր թախանձագին դիմումներ ալ լալագին կը կատարէի կուսակալ Մէճիտ պէյի մօտ, որ հուսկ ուրեմն յայտնեց թէ արդարութեան ատենանը ո՛րքան ալ աշխատի, դժուարին պիտի լինի անոր՝ գողերն ու գողօնը երեւան բերել, կամ եթէ յաջողի ալ, շատ պիտի ուշանայ և գողցուած իրերը փճացած պիտի լինին դժբախտաբար. ուստի խորհուրդ տուաւ ինձ անմիջապէս դիմել զօրաց հրամանատար Ֆէրիզ Ալի փաշային, յայտնելով որ նա ինձ շատ համակիր է եւ մտերիմ, ուստի նա կրնայ զինուորական արտակարգ միջոցներով եւ խուզարկութիւններով գողօնը երեւան բերել : Կուսակալին տուած խորհուրդը նպաստաւոր եւ դրական գտնելով հաստատ համոզումով հրամանատարին դիմեցի եւ կասկածս կեդրոնացուցի չէյիսի մը վրայ, զոր ինձ մատնանիչ ըրած էր բարեկամ Գուշճի Օղլը Իպրահիմ աղայ : Վեհանձն Ալի փաշա սիրով յանձն առաւ խնդիրս եւ անձնուիրութեամբ գործին փաբեցաւ, եւ նոյն գիշեր իսկ զօրանոցին մէջ կասկածելի անձին գանակոծութեան դրախտային խնձոյքը տալով գաղտնիքը լուծած և գողօնը գտած էր :

Հետեւեալ օր երեկոյեան հրաւիրուեցանք ժողովականներով հանդերձ կուսակալին բնակարանը, հոն էր եւ Ալի փաշա, իրեն հետ բերած լինելով գտնուած գողօնը մօտ երկու հազար լիրայի արժէքով. անմիջապէս արձանագրութեան տակ առինք բոլոր գտնուածները կրկին ցուցակներով, մին՝ կուսակալին եւ միւսը՝ առաջնորդաբանին համար. եւ ապա խորին չնորհակալութիւն եւ երախտագիտութիւն յայտնելով գտնուածները առինք եւ մեկնեցանք առաջնորդարան : Հարկ է յայտնել որ գտնուածներուն մէջ պակասներ կը նշմանուէին, զորոնք գողերը ձեռքէ ձեռք և տեղէ տեղ փոխադրելով կորուսած կամ խորած լինելու են : Ի դէպ է աստ յիշել նաեւ, որ Խնդրականտարի վանքը երկու տասնեակ տարիներ առաջ գողութեան աւելի մեծ աւարմը տուած է, որմէ ոչինչ Յիւսաակներ

գտնուած է : Վերոյիշեալ գտնուածները՝ Ս. սպասք և անօթք, մասունք ոսկեղէնք և արծաթեղէնք, զգեստեղէնք և ին. ամենքն ալ ցուցակագրուեցան եւ մեծ արկղի մը մէջ զետեղուելով՝ եւ արկղը ազգովին կնքուելով՝ ի պահ դրուեցան ի գանձատան Ս. Եկեղեցւոյ կարմրակնայ :

Ե.

Ծովափնեայ Դասվան եւ Մեոյ դաւսին մէջ Յօսիփ գիւղերու յեղափոխական ընդհարումներ :

Ներքով լերան և ապա Սասնոյ մէջ կեդրոնացած հայ յեղափոխական ներգործական գործիչները իրենց ընկերներէն մերթ խմբակներ կը ցրուէին աստ անդ ցրիւ եկած հայ գիւղերը, որպէսզի ժողովրդեան վիճակը իմանան, հասկնան և հնարաւոր եղած բարոյական օգնութիւնները մատուցանեն անոնց, ի մի բան՝ սրտապընդեն զանոնք կեանքի ասպարէզին մէջ :

Այս մտքով ղրկուած էին չորս ընկերներ Դատվան գիւղը, Սիմին, Աղեքսանդր, Կարօ և Յակոբ, որոնք անծանօթ անձինքներէ մատնուած լինելով՝ մի օր յանկարծ տան մը մէջ պաշարուած կը գտնուին, չըջապատուած լինելով զօրքերէ և ոստիկաններէ. անակնկալին առջև այլևս ուրիշ բան չէր մնար ընել իրենց՝ եթէ ոչ զինու զօրութեամբ կամ պաշարման գիծը ձեղքել փախչիլ, և կամ պատերազմելով թանկ գնահատել տալ իրենց կեանքը ու այնպէս մեռնիլ. կտրիճները օր մը ամբողջ հրացանաձգութեամբ կը դիմադրեն՝ մինչև որ պաշարողք տունը կրակի կուտան և պաշարեալք կ'անշնչանան ածխացած. միայնակ մին՝ Կարօ կամ Յակոբ կը յաջողի պաշարող

զօրաց զիծը պատուելով փախչիլ և անհրեւոյթանալ Ուրտափ գիւղի սարերէն վեր նսեմաստուեր անտառաց խորերը :

Լեռ ու ձոր զանազան դէպքերով մահացեալ յեղափոխականներէն շատերու նշխարները արդէն Կարմրակնայ Ս. Եկեղեցւոյ արեւելեան շրջագաւթին մէջ ամփոփած էի. սոյն երեքներու ածխացած մարմիններն ալ կառավարութիւնը յանձնեց ինձ, զոր յանձնեցի հողին մերձ չիրմին Աղբիւր - Սերոբի :

Մշոյ նորեկ կառավարիչ փաշան եկած էր Բաղէշ՝ ըստ ընկալեալ սովորութեան իւր մեծարանքները մատուցանելու կուսակալին : Այս առթիւ Պազալեան Աղաճան էֆ. միութասարըֆին ի պատիւ սեղան մը տուաւ, որուն մասնակցեցեան իւր հետեւորդներն ու ինձ հետ կառավարութեան զլխաւոր պաշտօնեաները :

Սեղանէն առաջ և մինչև վերջ Մշեցի Թալիպ էֆ. սահուն հայերէնով մը ինձ հետ կը խոսակցէր այնքան ճշգրտած ոճերով, որ հայ մը ըլլալու պատրանքը կուտար լսողներուն :

Թալիպ էֆ. կը պարծենար թէ կուսակալութեան հետ կարգադրած էր ջոկատ մը զօրք հետը առնելով երթալ Մշոյ դաշտի գիւղերը և հետապնդել նաև Ֆեհայիները, զորոնք կը յուսար սպառնալու ընաջինջ ընել և ին. :

Անցան օրեր և ահա օր մըն ալ լսեցինք, որ Յրօնք հայաբնակ գիւղին մէջ յեղափոխականաց և զօրաց միջև սաստիկ ընդհարում մը տեղի ունեցած է, և արդիւնքը եղած է երկուստէք վիրաւորեալներու և սպանեալներու խումբ մը, եւ Թալիպ էֆէնտին ալ գնդակահար սպաննուած :

2.

Աղբիւր-Սերոբ եւ Ընկերներ

Առաջին. Տեղապահութեան պաշտօնով Բաղէշ կը ժամանէի 1897 Օգոստոսին, յորում տակաւին թարմ էր անցեալ աղէտին դառնակակիւմ յիշատակին աղէխորով ժողովրդեան արեւնաքամ սրտին մէջ։ Ամէն Ուր. օր կէսօրէն առաջ շուկայի արհեստաւոր եւ առեւտուրով զբաղող Հայերը շնչապառ կը խուժէին Առաջնորդարան եւ անոր ըայնարձակ գաւիթները կը զբաւէին սարսափահար, անողորմ ջարդի եւ կողոպուտի արհաւիրքն էր, որ կըրկներեւութեան ուրուականային դժխեմ պատկերով կը ցըցուէր անոնց երեւակայութեան առջեւ եւ երկրւոյով կը պաշարէր զամենքը։ Խուճապին եւ տաքնապին առջեւ ունէի բաւականին կորով որտապնդելու համար ժողովուրդը. միւս կողմէն ալ արագաքայլ կը հասնէի կուսակալին, եւ երկրին անդորրութեան համար զգուշական միջոցներ տնօրինել կուտայի։

Նոյն միջոցներուն Աղղ. Պատրիարքարանի հետ բանակցութեան մէջ էի որբանոց մը բանալու համար Խնդրակատարայ վանուց մէջ, որ քաղաքէն կէս ժամ հեռու փառաւոր վանք մ'է, իր ընդարձակ վերնայարկ սենեակներով եւ որբանոցի յատուկ յարմարութիւններով։ Որբանոցի սահմանեալ նպաստէն քանի մը ամսական կանխատացած էի Պատրիարքարանէն, եւ տեղական միջոցներով ալ նպաստներ հաւաքելով սկսած էի նորակազմ Հոգաբարձութեան հետ որբանոցի պատրաստութիւնները տեսնել։ Այս նպատակաւ Բաղ. Ժողովոյ եւ Հոգաբարձութեան անդամներուն եւ քաղաքի պատուաւոր ազգայիններու հետ իրիկուն մը վանք գացինք՝ տեսնելու

Որբանոցի սահմանեալ յարկերը, եւ պակասները լրացնելու։ Գիշերուան ժամը 4ին ընթրիքէն ելած էինք, վանահայր Տ. Մանուէլ քհնյ. տխրադէմ եկաւ եւ ականջնիս փափաց թէ՛ «Յեղափոխական ընկերներէն սաւն եւ ուր անձինք յոսից ցգլուիս զինեալ եւ Աղբիւր - Սերոբի առաջնորդութեամբ հնարքով մը վանք մտնաւ եւ այս ժամուս մտնալը կ'ապասեմ ու կը փափաքին գալ աչդ համբուրել եւ Ա. երուսաղեմի օրհնութիւնն առնուլ . . . :» Այս անակնկալ լուրն հուսկ ուրեմն ստիպուեցայ հաղորդել աղագայնոց, որք իշխանութենէն զալիք ապալայ խստութիւնները միտք բերելով կայծակնահար եղան, եւ իսկոյն քանի մը անձինք միջոց գտնելով զիշերանց փախուստ տուին. իսկ մնացեալներն ինձ ապաւինեցին, եւ ալ Աստուծոյ։ Յեղափոխական ընկերներն էին առիւծառիբան Աղբիւր - Սերոբ, Վահագնանման Սիմոն, քաջառաջնորդն եւ արին Գուրգէն, նոճիհասակ պարմանին Աղիքսանդր, Սօսպանծն եւ ուշիմն Մուշեղ, քաջալանջն Նասօն, արագնթացն Յակօն եւն.։

Այս յանկարծահաս հիւրերուն քահանային միջոցաւ լուր զրկեցի թէ կրնանք զիրենք ի հեռուստ պատուել. հակառակ պարագային՝ թէ որ զիրենք ներկայութեանս ընդունիլ պարտաւորիմ, Դիոնէսիոսեան ականջով լուրը պիտի հասնի կառավարութեան, եւ որով Որբանոցի խընդիրը պիտի վիժի անկասկած։ Իմացուցի նաեւ թէ՛ ամենուս սիրելի Մեծ - Տարագիրը իզմիրեան Սրբազան Երուսաղէնէն մեկնելու վայրկենիս՝ հայրական խրատներ տուած է ինձ ըսելով. «Ուղի՛, ժողովրդեան խաղաղութան եւ շահուն համար խոհեմութեամբ եւ Երջանայեցութեամբ շարժե, իմաստութեամբ հովուե հոսդ. ցոյեկբ քեզ դիմողները սիրով ընդունե եւ անձանձիւ լսե անոնց խնդիրները, իսկ գիշերներն հիւր ընդունելէ զգուշացիր որ կառավարութեան տարապարս եւ անհիմն կասկածը վրադ չհրաւիրես՝ ի վնաս ժողովրդեան։»

Տ. Մանուէլ քահանան կատարելով հրեշտակութեան պաշտօնը՝ ուրախութեամբ վերադարձաւ, որովհետեւ խոհեմութեան եւ նախազգուշութեան ձայնին ունկնդիր եղած էին անոնք, միայն սա բաղձանքն յայտնելով որ յաջորդ առտու զոնէ եւ զիրենք տեսնեմ եւ ողջունեմ ի հեռուստ, անոնք ալ զիս տեսնեն եւ փութադարձ ողջունեն:

Առտուն ժամը երեքն էր. ընկերներովս վանուց հիւսիսային պարիսպին առջեւ տարածուող արտերու մէկ թումբին վրայ բարձրացայ եւ դառնալով դէպի վանուց պատուհանները, տեսայ դէմ յանդիման Աղբիւր - Սերոբն իր ընկերներով, որոնք պատուհաններուն առջեւ շարուած իրենց Մօսիններով (Մալգէր) եւ ուսնդանութ ձգուած շար ի շար կապարճներով (Ֆիշէնք) զինուած էին՝ անարկու տեսարան մը պարզելով: Լուս ու մունջ ողջունեցի ամենքն ալ եւ Սիօնէն օրհնութիւն նուիրելով իրենց՝ մեկնեցայ տխուր խորհուրդներու մէջ ընկզմած:

Այս դէպքին հոտը կուսակալ Էօմէր պէյ իսկոյն առած էր, եւ նոյն օրն իսկ խօսեցաւ ինձ թէ խիստ քրննութիւն մը պիտի բանայ այդ մասին, ու յարեց. «Թէ որ Ձեր պատմածին համաձայն զայ կատարելիք քննութեանս արդիւնքը, պիտի գովեմ խոհեմութիւնդ, իսկ եթէ հակառակ արդիւնք տայ, ձեզ նկատմամբ պիտի հեռագրեմ կայս. պալատ, հետեւորդներդ ալ պիտի բանտարկեմ եւ ամենախիստ պատիժներու ենթարկել պիտի տամ զամենքը, եւ որբանոցի բացումն ալ կայս. իրատէտլ պիտի արգիլեմ»:

Այս սպառնալիքներուն վրայ հինգ օր անցած էր երբ կուսակալն իր թիկնապահին միջոցաւ կանչեց զիս ու ըսաւ. «Կատարած քննութիւնս նպատաւոր եղաւ ձեզ եւ ժողովականներուդ համար: Դուք ուղղութեան ճանապարհէն չեղած չէք. անակնկալ փորձանքի մը առջեւ զսնուելով զիտցեր էք իմաստութեամբ գլել վտանգն եւ անփորձ մնալ,

արդ՝ կրնաք վստահ ըլլալ իմ խոստմանս վրայ եւ բանալ Որբանոցը, որուն բարոյական ամէն օժանդակութիւն պիտի ընծայեմ սիրով»:

Տասն եւ հինգ ամիսներ անցած էին այս դէպքին վրայ, եւ որբանոցը փայլուն շրջանով մը կը ծաղկէր արդէն երեսուն եւ երկու հայրազուրկ եւ մատամբ մայրազուրկ որբերով: Նոյն ատեններուն խլրտուժ մը կար Սամնոյ Խութեցի եւ ուրիշ քիւրա աշխրթներու կողմէն, որոնք կը պատրաստուէին կրկին կողոպուտի եւ խժդժութեանց, մանաւանդ Խնդրակատար վանուց երեւակայական հալըստութիւններն աւարի տալու: Կուսակալ Էօմէր պէյ լսեց խնդիրն եւ առաջին առթիւ փողահար զօրք մը Որբանոցի պաշտպանութեան համար վանք դրկեց, ուր երկար ատեն մնաց, որպէս զի ի պատահել վտանգին, զօրքը վանուց տանիքէն հնչէ փողը եւ այս նշանով զօրանոցէն զօրք խնդրէ՝ ի պաշտպանութիւն որբոց եւ ի փրկութիւն վանուց:

Է.

1898 Հոկտ. 20ին Բաբելոն գիւղի սարեւուն վրայ
սեղի ունեցած մեծ դէպք:

Սոյն դէպքին նախընթաց կիրակի առտուն հրաւիրուած էի Շողիկեան Մահտի Ղարիպջան աղային բնակարանը ձախելու. ժամ 8ին իջանք պարտէզ. եւ անհա 10ին մօտ սկսաւ տխուր նշանի փոթորիկը եւ անցուդարձը թուրք զօրաց, ոստիկանաց եւ խուժանին, որոնք պարտէզի պատին տակէն կ'անցնէին կատաղօրէն եւ կ'ուղղը-

ւէին դէպի Բաբելոն, որ կէս ժամ հեռու է Բաղէշէն դէպի հիւսիս, և լեռներու ծմակածեւ հովտի մը մէջ շինուած, տալով իր քամակը լերան այն շղթային որ կ'երկարի մինչև Սասուն և լանջը՝ արեւելքին: Իսկոյն ըսբանցի իրողութիւնը, որովհետեւ լուր ունէի արդէն թէ Աղբււր-Սերոբ իր տասնեւօթը ընկերներով նոյն գիւղը կը գտնուի, և գիւղէն Աստուածատուր անտառով անձ մը մատնութիւնը կանուխ ի գործ դրած էր արդէն, ինչպէս սառեցեցինք վերջէն: Ժամ 11 ին մեկնեցայ Շողիկեանց բնակարանէն, հակառակ տնեցիներուն թախանձանքին թէ ճամբան անխուսափելի վտանգի մը պիտի պատահի և եկայ Առաջնորդարան ու փութով սկըսայ գաղտնի հետազոտութիւններուն՝ թէ՛ ստոյգ լուր առնելու համար կատարուելիք գիտութեան գործողութեանց մասին և թէ ատկէ ի՞նչ հետեւանքներ և անաւերակալ պատահարներ կրնային ծագիլ՝ հասկնալ մտերմներ ալ պաշտօնը անթերի կատարեցին գիշերուան մինչև ժամ չորսը:

Աստուան ժամ 3 ին զօրաց հրամանատար Ալի փաշային գացի, — որ արդէն երկայն կոճերով կօշիկները հագած կը պատրաստուէր մնացեալ յիսուն զօրքերով օգնութեան երթալ ի Բաբելոն, ուր արդէն բոլոր զօրքը գացած էր կանխաւ՝ հանդերձ ռազմավթերքներով և թնդանօթներով, և թուրք խուժանն ալ բազմութեամբ միացած էր անոնց, և միացեալ ուժով կը պատերազմէին յեղափոխականաց դէմ, որոնք արդէն սարերն ի վեր բարձրացած և նպատակայարմար դիրքի մը վրայ կանգնած՝ կը պատասխանէին Մաւղէրներով զօրաց հրացանաձգութեանց և թնդանօթի ուժերուն, — և ստացած հաւաստի լուրերս հազորդեցի հրամանատարին թէ ժողովուրդը գերազրգուած՝ Բաղէշի ամբողջ Հայ բնակչութիւնը սուրէ անցընելու չար խորհուրդին մէջն է և յարմար առիթի կ'սպասէ: Հրամանարը լսեց խօսքս և

իսկոյն գնաց կուսակալ Մէճիտ պէյը անաւ ու դարձաւ: Արդիւնքը այն եղաւ որ Ալի փաշան և յիսուն զօրքը մնան քաղաք: ուստի հսկողութեան համար Միւֆթի էֆ.ն և քաղաքապետ Եասին էֆ.ն շուկային գլխաւոր մէկ կէտին վրայ դրուեցան, նաև տեղ տեղ պահակներ:

Արդէն Բաղէշի խուժանին բարոյական միջնորդութեամբ քաղաքականացած՝ վայրկեանէ վայրկեան կ'սպասուէր փայլակի և կայծակի շանթերուն, մանաւանդ երբ կը հասնէր զայրացնող և կատաղեցնող բոլոր թէ ֆէտայիները իրենց Մաւղէրներու գնդակներով դիակներ կը փռեն գետին: Թնդանօթներու որոտումն ալ հրացանաձգութեանց ձայներուն միացած՝ կը լսուէր արդէն Բաղէշէն՝ որով աստիճան մը ևս կը գերազրգուէր խուժանին բնագոյնը՝ դէպ ի վայրագութիւն և մարդախոշորութիւն:

Կէս օրին մօտ ստիպուած էի Խտարէի ժողովին ներկայ գտնուիլ, մինչ ժողովը կը շարունակուէր, և ահա ժամ 9 ին պատուհաններէն տեսանք խուճապեալ Հայ ժողովուրդը՝ այր, կին և մանկաւ, որոնք վայնասուններով և դառն ճիչերով կը բարձրանային Ծափեկուր կոչուած թաղէն վեր: այլեւս տարակոյս չէր վերցնել թէ վայրագ յարձակումը սկսած էր իրեն որսն ու աւերը ընելու: Կուսակալը որ ժողովին ներկայ չէր և կը գտնուէր իրեն ստանձնառնեակը, նախ զիս կոչեց, ապա Հայ անդամը՝ Աղաճան էֆ. Պապայան, ու անոր ետեւէն բոլոր ժողովականները, և խօսքը ինձ ուղղելով դուռաց զայրացած. «Առաջնորդ, այս բոլոր չարիքը քու երեսեղ է, Հայերը ոտքի են ելեր և թուրքերը կը կոտորեն, թէ որ իսկոյն խոռովութեանց առաջը չառնուս: զքեզ կառավարական հրապարակը հրացանի բռնել պիտի տամ այս վայրկեանիս իսկ»: Չայրագնած կուսակալին պատասխան տուի թէ «Ես երեսեղեմէն խաղաղութիւն բերած եմ և ոչ թէ խռովութիւն, և թէ խուժանն է ու կը կոտորէ»: Տէֆթէրտար Շիւքրի պէյ նախածանօթ ինձ Պէրսութէն՝ ետեւէս զգուշացոյց

զիս՝ որ պաղարիւնութիւնս չկորսնցնեմ: Կուսակալը Աղա-
ճան էֆ. դառնալով՝ «Զքեզ ալ, Աղաճա՛ն, Առաջնորդին
հետ գնդակահար պիտի ընել տամ» Խեղճ Աղաճան էֆէն-
տին վախէն սկսաւ մանկան նման հեծկլտալ և արտասուել:
Ապա կուսակալը բոլոր ժողովականաց դառնալով յարեց.
«Առաջնորդին հետ ամենքդ ալ այս վայրկեանիս շուկան
պիտի իջնէք և խռովութեանց առաջքը պիտի առնուք.
հայտէ՛ գձեզ տեսնեմ:»

Այս հրամանին վրայ Մուալլին Անտօն էֆ. Փէք-
մէզճեան, դատաւոր, տէֆթերտար, մէքթուպճի և Թուրք
ու Հայ անդամները միասին նախ փութացինք Առաջնոր-
դարանին հրապարակը. ուր խոնուած սարսափահար
ժողովուրդը սրտապնդելով՝ շտապեցինք շուկան ընդ լայն
և ընդ երկայն շրջելով. մեզ հանդիպած զինեալ վայրագ
խուժանք սաստկապէս կշտամբելով, ոստիկանաց միջոցաւ
կը ցրուէինք զանոնք. իսկ պատահած Հայերուն ալ սիրտ
կուտայինք և կը քաջալերէինք, որ չվախնան: Հարկ է
խոստովանիլ, որ պատահեցան թուրք խանութպաններ
ալ, որոնք իրենց դրացի հայ խանութպանները փակելով
անոնց խանութներուն մէջ, խուժանի յարձակումներէն
փրկած էին, և զմեզ տեսնելով՝ Հայոց խանութները կը
բանային և Հայերը ողջ առողջ դուրս կը հանէին. այդպիսի
բարի թուրքերուն անշուշտ չէինք զլանար լիաշուրթն
շնորհակալիք յայտնելու:

Մինչ մենք կը շրջէինք հեւ ի հեւ, և անա երեւ-
ցաւ ձիու վրայ նստած զօրավար Ալի փաշա՝ զլիարաց,
փոշիներու և քրտինքներու մէջ մրճոտած և թաթաղուն,
և զօրքերէ չքապատեալ. կարծես թուրք-առասական
պատերազմին ժամանակ գործող Բլէվնայի հերոս Սքօ-
պէլէֆ ժէնէրալը լինէր: Երբ նա տեսաւ զմեզ, գո-
ռաց. «Մուրախա՛ս էֆ. հէր շէյին էօնիւնիւ ալտըմ
ամմա՛ գուլումճը չարչըսընք գուրթարամատըմ. եէթի-
շէնէ գատար՝ պիթիրմիշէր իտի: Ալի, օ գուշու օղ-

լու(*) Լամուկլարը. անլէրին իշի տիր պու:» Զայս խօսե-
լով շտապեց այն կողմերը, ուր վտանգ կար Հայոց:

Մենք ալ փութացինք մեծ խանք, ուր են Հայ վա-
ճառականաց վաճառանոցները և զանոնք զոց դուռնք.
երբ ներսէն մեր ձայնը առին վաճառականք, խանութ-
ներու դուռները բացին և դուրս ելան՝ առ ահի կծկը-
տած վիճակաւ. ամէնէն առաջ Շողիկեան Սերովբէ էֆ.ն
առ մեզ յառաջանալով, յայտնեց թէ երբ մեր ձայնը
առած է ներսէն և ապա դուռը բանալով զմեզ տեսած,
կարծեր է թէ ազատարար հրեշտակներ ենք: Սրտա-
պնդեցինք զամենքը և յուսկ յետոյ գնացինք քաղաքա-
պետարանը, ո՛ւր մեզ կ'սպասէին կուսակալը, թուրք
մեծ շէյխերը և աւագանին. կուսակալը շնորհակալու-
թիւն յայտնեց մեզ, և ի մասնաւորի իմ անվեհերու-
թեանս համար քաջալերիչ խօսքեր րբաւ ինձ. և դիւա-
նագէտի մը մէկ դէպքը պատմելով, հասկցնել ուզեց թէ
զիս հրացանի բռնել տալու սպառնալիքը անոր համար
էր որ զրգոէ և լարէ զիս, որպէս զի աւելի եռանդեամբ
եւ կորովով գործեմ այդ անակնկալ և նեղ պարագային
մէջ ի փրկութիւն ժողովրդոց:

Ժամ Վին կուսակալը պաշտօն տուաւ ինձ, Միւֆ-
թի էֆ.ին, Իտարէի անդամ Տէրվիշ պէյին եւ Եուսուֆ
ու Աղաճան էֆէնտիներուն, որպէս զի ձիերու վրայ նըս-
տած եւ քանի մը ոստիկաններ հետեւնիս առնելով Հայոց
թաղերը շրջինք եւ սրտապնդեցինք ժողովուրդը. եւ յառ-
կապէս իզական սեռն ու մանուկները, որպէս զի չվախ-
նան, եւ հասկցնենք անոնց թէ կառավարութիւնը իրենց
բացարձակ պաշտպանն է ու ամէն պահպանութիւն պի-
տի ընէ իրենց համար: Այս պարագային Աղաճան էֆ.
յայտնեց ինձ թէ զաւակաց տէր է ինք, մի գուցէ ճամ-

(*) Լամուկ՝ Հայերէն գաւառաբարբառի մէջ կը նշանակէ
Քիրսի տղայ:

բան գնդակահար ըլլայ, եւ խնդրեց որ զինքը տուն ղրկել տամ. ուստի գաղտուկ խօսեցայ կուսակալին եւ անոր արտօնութեամբ մէկ քանի ոստիկանաց հսկողութեամբ տուն ղրկել տուի :

Ձիււորեալ ինկանք ճանապարհ, եւ երբ Թրքաց թաղերուն տակէն կ'անցնէինք, ընկերներս զիս մէջերնին առին. պատճառը վերջէն իմացայ: Կուսակալը խստիւ պատուիրած է եղեր անոնց՝ որ եթէ ճամբան գնդակահար ըլլամ, անոնք երեքն ալ պատասխանատու պիտի մնան: Երբ կ'անցնէինք Կոնքերդ կոչուած Հայոց փողբիկ թաղի տակով, կրնէին եւ աղջիկներն սկսան դառնապէս լալ՝ կարծելով որ զիս աքսոր կը տանին՝ բայց ընկերներս հասկցուցին թէ իրենց ապահովութեան համար կը շրջինք, թող չլախնան. ես ալ նոյնը կրկնեցի:—Սիւֆթի էֆ. եւ Տէրվիշ պէյ ըստ որում լաւ հայերէն գիտէին, ինծի հետ Հայոց թաղերուն մէջ հայերէն լեզուաւ կը յուսադրէին եւ կը սրտաւրդէին երկսեռ ժողովուրդը հայրաբար: Երեք ժամ տեւող սոյն պաշտօնը լրացնելով, գիշերուան ժամը շին հասանք կուսակալին բնակարանը եւ մեր պաշտօնին հաշիւը տուինք անոր, որ շնորհակալութիւն յայտնելով զմեզ մեծարեց: Անկէ մեկնելով, գացինք կուսակալի օգնականին տունը, եւ մեր տրամադրութեան տակ գրուած քսանի չափ ոստիկանները գրուելով Հայոց թաղերը, Հայ երեւելի ազգայինները մեր մօտ խմբեցինք, — դեռ ասոնք չհասած՝ պաշտօնակիցներս իրենց տունները մեկնեցան, — եւ յետ երկար խորհրդակցութեան որոշեցինք ծանուցանել ժողովրդեան որ յաջորդ օր ամէն ոք աներկիւղ եւ անկասկած իր խանութը բանայ եւ աշխատի իր առեւտուրով: Երբ ցրուեցանք, արդէն կէս գիշերն անցած էր:

Այս յանկարծական եւ վայրագ յարձակման պատճառաւ ոսկերիչնոցի Հայ խանութները կողոպտուեցան: Վանցի ոսկերիչ Պօղոս երիտասարդը սպաննուեցաւ, որ

իրեն կողոպտուած խանութին մէջ պահած էր հրամանատարին եւ մեծ-չէյխին արծաթեայ սպասները՝ նորոգելու կամ չինելու համար. նաեւ սպաննուեցաւ Տիգրան անունով Հայ մը, իսկ երեսունի մօտ Հայեր ալ թեթեւ ու ծանր կերպով վիրաւորուեցան:

Բարչէն կռուող յեղափոխականներէն Պուլանըխցի Սարգիս մեռաւ ապառաժի այն սլացեալ բեկորներէն՝ զորս թնդանօթի ռումբը խորտակած եւ ցրուած էր, իսկ Աղբւր-Սերօր եւ ընկերք գիշերուան մութին պաշարման գիծը ճեղքելով կ'անցնէին ի Սասուն, զօրքէն եւ խուժանէն քանի մը տասնեակ անձինք պատերազմի դաշտին վրայ դիտապաստ փռելէ վերջ:

Ահա սոյն հրամանատար Ալի փաշան է, որ զարդիս կուսակալ ղրկուեցաւ ի Բաղէշ, արի, քաջ եւ հայրենասէր անձնաւորութիւն մը. թէ որ ասոր սրտեռանդն պաշտպանութիւնը չհասներ, Բաղէշի Հայութիւնը սարսափելի ջարդ մը պիտի կրէր: Ուստի մաղթենք ու նոյն հոգով եւ նոյն կորովով գործել յաջողի եւ Բաղէշի նահանգը կարողանայ անդորրութիւն գտնել անոր շնորհիւ, եւ թշուառ Հայ ժողովուրդն առ վայր մի իրեն քաջած սոսկալի տառապանքներէն ազատի եւ խաղաղութեան ու բարօրութեան երես տեսնէ:

ԱՂԲԻԻՐ-ՍԵՐՈՐ

Բաղէշի Գահանգիւն եւ Սասնոյ Հայերը

1899 թուականին Բաղէշի վիճակին առաջնորդն էի, անան օր մը կուսակալութեան Խտարէի ժողովին ներկայ կը գտնուէի, կուսակալ եւ ժողովականք յուզումի

արտասովոր նշաններ ցոյց կուտային. բովանդակ պաշտօնէութիւնը սպասումի վիճակ մը ունէր. հրապարակները, ճանապարհները եւ շրջակայ բլուրներն ու քաղաքները լեցուած էին թուրք եւ քիւրտ երկսեռ բազմութեամբ : Հայ մը չէր տեսնուեր մէջտեղ, ամէնքն ալ առահի քաշուած էին տուններին, եւ ահա հիւսիսի կողմէն երեւցաւ զօրաց, հեծելազօրաց եւ քիւրտերու հսկայ թափօրը, որ Սասնոյ Կէլիէ Կիւզանի (ընկուզածոր) յաղթութենէն կը վերադառնար. հոն նահատակուած էր Ալաթու Սոխորդ գիւղացի հռչակաւոր յեղափոխական Աղբիւր-Սերոբը իր ընկերներով եւ անոր Յակոբ անուն տառնեհինգամեայ որդին : Երոս Սերոբի գլուխը ձիաւոր սպայ մը ձողի մը վրայ բարձրացուցած՝ թափօրին առջեւէն կ'ընթանար յուշիկ. այս տխուր թափօրը եկաւ եւ լեցուեցաւ կառավարութեան ընդարձակ հրապարակը, նոյն միջոցին պատրաստ գտնուող զինուորական նուազածուաց խումբը բոլորակ մը ձեւացուց եւ Սերոբին գլուխը բարձր բռնած ձիաւոր սպան շրջանակին մէջ առաւ եւ սկսաւ տխուր եղանակներ գարնել. կուսակալը, ժողովականք եւ ամէնքս ալ պատուհաններէն կը դիտէինք տխուր հանդէսը, որ կէս ժամ տեւեց եւ վերջացաւ : Ժամը 11ին կուսակալին հրաժեշտ տալով մեկնեցայ, ճամբուն երկու կողմը շարուած զօրաց մէջտեղէն, որ մինչեւ Կարմրակնայ առաջնորդանիստ եկեղեցին կ'երկարէր, իսկ զօրաց կարգերէն դուրս հազարաւոր թուրքեր եւ քիւրտեր հետաքրքիր կեցած էին :

Եկեղեցւոյ արտաքին դուռը գոց էր, եւ առջեւը կը կր սպասէին տառնեակներով գոմիւսէր, բօլիս եւ ոստիկաններ, ասոնք բացին դուռը, ներս մտայ եւ գաւիթին մէջ տեսայ Աւագերեցին ձեռքը փոքրիկ կողով մը, ուր նահատակին գլուխը զետեղուած էր : Ժամը 12-ին մօտ էր, քանի մը թուրքեր կանգնած էին Ս. եկեղեցւոյ դրան առջեւ եւ Աղբիւր-Սերոբի գլուխը կը փափաքէին

տեսներ : Ներս առի հետաքրքիր թուրքերը, որ դիտեցին հերոսին պատուական գլուխն ու մեկնեցան : Իրիկունն ժամը 1ին աւագերէց քահանան տունը դրկեցի, արտաքին դրան վրայ հոկող կառավարական եւ զինուորական պաշտօնեաները արձակեցի եւ փակել տուի դուռը : Գիշերուան ժամը 3ին բրիչ մը եւ հանգուցելոյն գլուխը առնելով՝ գացի Ս. եկեղեցւոյ արեւելեան գաւիթը, ուր կը հանգչէին արդէն այն 10-12 հերոս նահատակները, զորս յընթաց տարիներու թաղած էի քահանայից հետ, եւ անոնց հանգստարանէն երկու մէդր հեռու թթենիի մը ծառին տակ բրիչով փոս մը փորեցի : Ս. Երուսաղէմէն հետո տարած ունէի նուիրական առարկաներ, անոնցմէ մէկ նշխար բերանին վրայ զետեղեցի, ձակատին վրայ դրի ոսկրեայ կարմիր խաչ մը, որուն ապակեայ ոսպնեակէն կը տեսնուէր Յիսուսի Յարութեան պատկերը, լուսոյ բարակ մոմ մըն ալ ակնակապով ծնեւուն վրայ հաստատեցի եւ մթութեան մէջ թաղեցի նահատակին գլուխը միայնակ եւ անտես ի մարդկանէ : Թաղումէն առաջ եւ յետոյ Մաշտոցէն ո՛րքան ազօթք որ գոց գիտէի, կարդացի :

Պարզ եւ ջինջ երկինք մը կար, եւ գիշերը անլուսին էր, չողջողուն բիւրաւոր աստղերը կը պլպլլային երկնակամարին վրայ ու անքիթիթ վկաներ էին թաղումին սարսուղեցիկ արարողութեան եւ տխուր տեսարանին, որուն նմանը հազուադէպ է մարդկային ողբերգական կեանքին մէջ : Նոյն գիշերը անսուաղ եւ անքուռ անցուցի : Ամիսներ յետոյ զօրաց հրամանատար Ալի փաշան հարիւրապետի մը միջոցաւ ինձ յանձնեց նահատակ Սերոբի կիներ Սօսէ անունով. սա քանի մը տեղերէ գնդակով եւ դաշոյնով վիրաւորուած ըլլալով՝ հրամանատարը պատուաւոր տուն մը դրած եւ կառավարութեան ծախքով դարմանել տուած էր զայն : Հրամանատարը միշտ կը կրկնէր ինձ. «Այդ կիներ դիւցազն մըն է, ի՛նչ օգնութիւն որ ընէք ատոր կ'արժէ :» Սօսէն

օր մը հանգուցելոյն հողակոյտին վրայ տարի, արտասուք
յաչս համբուրեց գերեզմանը ծնկաչոք եւ լուծեամբ աղօ-
թեց ընդ երկար :

Թ.

Այցելութիւն մը ի Խուլթիկ գիւղ վարժարա- նական ֆեցուքեան առթիւ :

Խուլթիկ անունով չորս հարիւր քսան տնուօր գիւղ
մը կը գտնուի զուտ հայաբնակ, որ Բաղէշի արեւելահա-
րաւի լեռանց մէկ հովտին վրայ կառուցեալ է : Շուրջ
տասն եւ եօթն տարի առաջ Պատրիարքարանէն ղրկուած
նպաստով սոյն գիւղին մէջ վարժարան մը հաստատեցի,
գիւղացի երկսեռ մանուկներուն ուսում եւ կրթութիւն
տալու նպատակաւ, որովհետեւ գիւղացիք տնտեսական
տագնապ կրելով՝ չքաւոր եւ անբաւական էին հոգալու
վարժարանի մը ծախքը՝ որքան ալ նուազ լինէր : Գիւ-
ղացւոց եւ ժրաշան ուսուցչին Պ. Բերովսէի հրաւերնե-
րուն պատասխանելով՝ տարին անգամ մը հետեւորդնե-
րով յիշեալ գիւղը կ'երթայի եւ քննութիւնը կատարելով
մէկ երկու օրէն կը վերադառնայի Բաղէշ :

1899 տարուոյ դարնան եղանակին էր, որ ըստ
թախանձագին հրաւերի գիւղացւոց՝ քննութեան համար
նոյն գիւղը գնացի, ինձ հետեւորդ ունենալով Բաղէշէն
Տ. Մեսրոպ Բահանան. ուսուցիչ մը եւ ազգային մը .
երկսեռ վարժարանի քննութիւնը կատարեցինք շատ յաջող,
ուր միշտ ներկայ գտնուեցաւ զեւրոյն Բե. Կէլէ Զարեհ

անունով, որ նոյն երեկոյն սեղան մը տուաւ մեզ մեր
օթեւանած բնակարանին մէջ, սեղանակից ունենալով
մեզ միւսիւրէն զատ գիւղի հայ երեւելիները իրենց
քահանաներով : Ընթրիքէն մի ժամ վերջ հրաւիրեալք
այն ինչ մեկնած էին, եւ ահա լսելի եղաւ անակնկալ
հրազէնի մը պայթիւնը գիւղի փողոցներուն մէջ, որուն
հետեւեցաւ խուճապ եւ փախուստ միւսիւրին եւ գիւ-
ղացւոց, որոնք սարսափահար եկան պատմեցին սոսկալի
իրողութիւնը թէ՛ փողոցէ մը խմբով բնակարանին մեկ-
նելու միջոցին փախապի մը հետեւէն անձանօթ անձանց
կողմէն զէնք արձակուած լինելով՝ գնդակահար եղած է
իրենց կողքէն քալող րէս Գրիգոր էֆէնտին, գիւղին ա-
մենէն նշանաւոր անձը. այս քստմնելի ոճրին վրայ հարկ
եղաւ արձակել ոստիկանները, զոր ունէի ինձ հետ, նաեւ
Ֆարոս աղան, որոնք սկսան իսկոյն հրացանաձգութեամբ
հետապնդել անձանօթ մարդասպանները գիւղի արուար-
ձաններուն մէջ. անտարբեր չի մնացին անձանօթ փա-
խըստականները՝ որոնք կը պատասխանէին մերիններուն՝
աւելի եռանդուն հրացանաձգութեամբ, մինչեւ որ հեռա-
ցան փախստականք եւ ձայները մարեցան :

Այլեւս մեզի ուրիշ բան չէր մնար ընել, այլ ողբալ
դժբաղդ զոհը եւ առաջնորդել եկեղեցին գիշերանց : Յա-
ջորդ առաւօտ միւսիւրը իր կողմէն տխուր դէպքը գրեց
կուսակալութեան, ես եւս վերադառնալով ի Բաղէշ եւ
անյապաղ կուսակալին ներկայանալով խնդիրը պարզեցի
անոր, որոյ վրայ կառավարութեան կողմէ բռնիք եւ քնն-
նիչներ ղրկուեցան ի Խուլթիկ գիւղ, եւ յետ քննու-
թեան դժբաղդ հանգուցելոյն մարմինը յանձնուեցաւ սեւ
հողին պատշաճ յուղարկուորութեամբ : Հանգուցելոյն
ընկերներէն երեք անձ բանտարկուեցան իբրեւ մեղսակից
սպաննութեան գործին, եւ որովհետեւ խնդիրը ծանօթ էր,
կատարած դիմումներուս վրայ երկու չաքաթէն կառա-
վարութիւնը երեքն ալ անպարտ արձակեց :

Յիւստակունք

Անցան ամիսներ, և ահա կ'ստանայի կնքեալ նամակ մը հայ յեղափոխականներէ, որոնք քանի մը խընդիրներ և դէպքեր նկարագրելէ զկնի՝ կ'աւելցնէին այսպէս. «Խուլթիկի մէջ, ուր եկած էիք մանկանց տարեկան քննութեան համար, մեր աչքերը հանապաղ ձեր վրայ կը հակէին, կը դիտէինք Ձեր ամէն գործողութիւնները. գիշերուան խաւարին մէջ իսկ թափանցող աչքեքէն անտես չէիք մնացած:»

Ահա այսքան թանկ գնուեցաւ քննութիւն մը, այն է զոհի մը արիւնսով, որ տարապարտ կը մեղադրուէր իւր կենդանութեան իրր հակառակ յեղափոխականութեան գաղափարին:

Ժ.

Տարօնի Առիծը

Բաղէշի արկածալից պաշտօնավարութեան օրերէն մնացած ողբաական դէպքեր և հետքեր շատ կան, որոնք հետաքրքրական արկածներով լեցուն են, և որոնք եթէ ի յոյս չգան, օր մը հետախաղաղ պիտի կորսուին անոնք անհետ և անյիշատակ: Ահա՛ այս կարգէն է Մշոյ գաշտին մէջ և Արածանիի եզերքը Սուլուխ հայաբնակ գիւղի բնակիչներէն Սերոբի (Տարօնի Արիւծ) մէկ դէպքը, զոր կ'արժէ նկարագրել:

Նախ հարկ է ազնիւ ընթերցողաց յայտնել թէ Ախլաթու Սոխորդ գիւղացի Աղբիւր - Սերոբի պատուական զուլաբ հողին յանձնելէս բաւական ժամանակ վերջնէր որ տեղի կ'ունենար Տարօնի Առիւծին յիշատակելի դէպքը:

1900 թուականի վերջնէր, օր մըն ալ տեղական բանտէն եկու նամակ ստացայ. մին՝ Սերոբի և անոր մերձակայ գիւղացի Գէորգի ստորագրութիւններով, իսկ երկրորդը Գրգուռ լիբան ստորոտը գանուող քրդաբնակ Մորիս գիւղի բէսէն, որոնք թախանձանօք ինձմէն կը խնդրէին, որպէս զի կուսակալին մօտ միջնորդեմ և բանտի խորերէն և կապանքներէն ազատել տամ, որովհետեւ իրենք առանց յանցանքի բանտարկուած էին:

Անյապաղ ներկայացայ կուսակալ Հասան Հիւսնի պէյին, որ արդարեւ արդարասէր և շատ պարկեշտ անձ մ'էր, և կեանքն ալ հոն վերջացուց՝ Հայ յեղափոխականի մը նման Հայոց խնդրոյն զոհն ըլլալով: Կուսակալը խնդիրս հեզութեամբ լսեց և ապա յարեց թէ քիւրտը աւազակապետ և ոճրագործ մէկն է. նա պէտք է որ բանտին մէջ քաւէ իր մեղքը. ուստի անոր համար բարեխօսութիւն բնաւ չընդունիր: Իսկ գալով երկու Հայերուն, ըսաւ նա գլխաւորութեամբ, «Իմ կողմէս զացէք և վերաքննիչ ատենի նախագահին խօսեցէք որ անոնց դատը չուտով տեսնել տայ...»:

Նորին Վսեմութեան հրամանը փութով կատարեցի, և հազիւ չաբաթ մը անցած էր, Սերոբ և Գէորգ դատարանէն անպարտ արձակուելով կը յանձնուէին Առաջնորդարանին: Ասոնք ամբաստանուած են եղեր քաղաքական յանցանքով կամ այն է՝ յեղափոխական գործերու մեղսակցութեան կասկածներով:

Առաջնորդանիստ Կարմրակնայ Մայր եկեղեցին իր գաւիթներուն մէջ հիւրերու յատուկ երկու երեք անշուք խուցեր ունի. ասոնցմէ մին յատկացուեցաւ Սերոբին և Գէորգին, որոնք երկու ամսոյ մօտ մնացին հոն. մերթ կը հարցնէի թէ ինչո՞ւ չեն երթար Մուշ: Սերոբ կը պատասխանէր թէ Գիւրտերէն շատերը իրեն թշնամի ունի, որոնք անկասկած կ'սպասեն իր ճանապարհը, ինքն ալ անգէն է և իրաւունք ալ չունի

դէնք կրելու. ուստի եթէ մեկնելու ըլլայ, ճամբան իբրեւ որս մը թէ՛ զինքը և թէ՛ ընկերը պիտի սպաննեն անխնայ: Այս իրաւացի դիտողութիւնը լսելով խորհուրդ տուի իրենց սպասել՝ մինչեւ որ կառավարական պաշտօնեայ մը ոստիկաններով Մուշ երթայ, և ես զիրենք պաշտօնէին հետ կը զրկեմ սպանուի:

Բնաւ չէի մտածեր որ այն պաշտօնեան ես պիտի ըլլամ բախտին մէկ խաղովը. մինչ այս մինչ այն և ահա Մշոյ դատարանէն ինկաւիյէ մը ներկայացուցին ինձ ուր գրուած էր «հանրային խաղաղութեան վրդովման և մարդասպանութեան պատճառաւ ամբաստանուած:» Ամիսներ առաջ պատահած Սասնոյ կոտորածի դէպքը կ'ակնարկէր: (Յիշեալ աղէխորով կոտորածին պատճառաւ զօրաց հրամանատար Ֆէրիզ Ալի փաշան պաշտօնանկ ըլլալով Դ. Զօրաբանակը տարուեցաւ, գրեթէ չնորհազուրկ եղած): Ուստի երկոտասան հեծեալ ոստիկաններու հսկողութեամբ զիս ճանապարհ հանեցին դէպի Մուշ, ուր արդէն կառավարական բանակը կը հանդէս եւ ինձ կ'սպասէր Տ. Բարգէն Ծ. վարդ. Մշոյ տեղապահը: Ժամանակն ալ նոյնմբերի վերջն էր:

Կուսակալին անտօնութեամբ Սերորն ու Գէորգը հետիոտն ինձ կ'ուղեկցէին. Սերորը ճանապարհին առիթ գտնելուն պէս՝ կը մօտենար ինձ և իր վշտագնեալ սրտի դառն խորհուրդները կը պարզէր ըսելով. «Հայր Սո՛ւրբ, զիւղին մէջ բաւական կարողութեան տէր ըլլալս Մշոյ կառավարական պաշտօնեաները քաջ գիտեն, և ահա ատոր համար միշտ վրաս Ժուռնալներ կը յօրինեն և յանկարծ ձերբակալելով բանտ կը նետեն զիս, և մինչև որ գրամական ոյժս չսպառեն, բանտէն չեն արձակեր զիս. այս եղանակաւ շատ անգամ բարտարկուած ու արձակուած եմ, միշտ կողոպտուած. բացառութիւն եղաւ միայն Բաղէշի մէջ այս վերջին բանտարկութիւնս. ուստի այլեւս ողո՜ւած և ուխտած եմ հաստատ, ինչ որ

ուշիմ վաճառել և զաւակներս առնելով՝ Սասնոյ լեռը բարձրանալ քաջ տղերաց մօտ և հոն ապրիլ քաջաբար և մեռնիլ հերոսաբար:» Սերորի այս վճռական որոշման դէմ շատ բան խօսեցայ, և խրատեցի որ հայրենական օճախի հուրն ու ծուխն անչէջ պահէ, սակայն քաջ զգալով որ ուխտը վերջնական է, այլեւս վրան չծանրացայ:

Այս խօսակցութիւնը տեղի կ'ունենար Րահվայի դաշտին մէջ, որուն արեւելեան և արեւմտեան լեռներուն կողերուն, ծործորներուն և ծմակներուն մէջն ու շուրջը տարածուած են Հայոց գիւղերը՝ պատմական անուններով: Անցանք դաշտը՝ առջեւնիս ունենալով Շա-միրամ գիւղը, աջ կողմերնիս Դատվան և դիմացը Զորկոնք գիւղերը ծովեզերեայ, վանայ ծովակն և դէպի հիւսիս՝ ամպածրար Սիփանայ հսկայ սարը սպիտակափառ: Քիչ վերջը մօտ քերելով անցանք պատմական Ներրովթայ լեռը՝ հսկայ և բերրի կողերով, և հուսկ յետոյ, կանանչ մացառներով ծածկուած թաւապատ պատմական և պատուական Դրգուռ լեռը, որ իր բարձրագագաթ սփինքային զլուխը տնկած և աչքերն յառած՝ խորհրդաւոր կերպով անքթիթ կը նայի դեպի արեւմուտք՝ Մշոյ դաշտին երկայնքն ու խորը, երեք օրուան ճանապարհ, մինչև Քարէի լեռանց չլիժաները, ուր են Ս. Կարապետի հոշակաւոր վանքն և Աշտիշատ կամ Ս. Սահակ Հայրապետ: Ուր ուրեմն մտանք Մշոյ դաշտի արեւելեան մասին մէջ, որ Զուգուր անուամբ ծանօթ և բրնձաբեր արտերովն յուսթի վայր մըն է. դաշտի հիւսիսակողմը պատուար կանգնած է լեռանց չլիժայ մը եւ կ'անջրպետէ Ախլաթն ու Հարք գաւառը դաշտէն. իսկ հարաւակողմը կ'երկարի Սասնոյ լեռանց չլիժան:

Քիչ մը եւս յառաջանալով հասանք Մեղրագետի ակը, որ բոլորակ աւազան մը ձեւացուցած մեղմօրէն կը հոսի եւ Մեղրայ գետը կազմելով դաշտին մէջէն հե-

գիկ կ'ընթանայ եւ կ'երթայ Արածանին հետ կը միանայ : Երբ դաշտը կը կտրէինք, Սերոբ չորս կողմերնիս ընդադոտ երեւցած պատմական քաղաքը մատամբ ցոյց տուաւ, յայտնելով որ այդտեղ բաւական հին անցեալի մէջ Հայոց քաջերը մեծ դործ տեսած էին. գիտցածն այսքան էր : Պատմեցի անոր որ զարդիս այդ աննշան զիւղը Զ. և Է. դարերուն հռչակաւոր բերդաքաղաք մ'էր, ո՛ւր Տարօնոյ մեծահամբաւ իշխան Մուշեղ Մամիկոնեան եւ անոր մեծանուն զօրավարը Գայլ Վահան փառայեղ յաղթութիւններ տարած էին ընդդէմ Պարսից՝ քաջութեամբ և ճարտարիմաց ռազմական հնարիւք Գայլ Վահանայ, որ Պարսից շատ մը զօրագունքները հոն ջնջած եւ անհետ կորսնցուցած էր : Սոյն երկու իշխանք այժմ խաղաղօրէն կը հանգչին Ս. Կարապետի տաճարին մէջ : Տաճարէն Ս. Կարապետի մատուռն առաջնորդող դրան սեմին առջեւ ցոյց կուտան ձանձախարիթի նման սեւ, ողորկ եւ փայլուն մեծաղանգուած երկայն տապանաքար մը եւ կը հաստատեն թէ Տարօնի հռչակաւոր իշխան — դօրավարին՝ Գայլ Վահանայ մաքուր նշխարներն անոր տակ կը հանգչին :

Իրիկունը Մուշախչէն (Մուշեղաչէն) Հայ զիւղը գիշերեցինք. յաջորդ օր ամբողջ դաշտը կտրելով եւ հայաբնակ բազմամարդ զիւղերէն անցնելով գիշերեցինք Նորաչէն զիւղ. իսկ միւս առտու հասանք Մուշ, ընկերներս իրենց զիւղերը զրկեցի, իսկ ես հեծեալ ոստիկաններովս առաջնորդուեցայ կառավարական պաշտօնատուն, եւ հոն քապուէր աղասիին սենեակը օթեւանեցայ, ընդ հսկողութեամբ երկու ոստիկանաց, որք սենեկին մէջ գրան երկու կողմերը կը ննջէին, գիշերն և ցերեկն ալ դռնէս դուրս անոր երկու կողմերը սուրնաւոր հրացաններով բարեւի կը կենային :

Անցած էր մօտ ամիս մը և Դեկտեմբերի վերջն էր. համատարած ձիւնն ու ցուրտը մարդուս երակները կը

սառեցնէին, և սակայն տոնք արգելք մը չէին որ ես իմ ուխտաւորական այցելութիւնս չկարողանամ տալ Մշոյ գլխաւոր վանօրէից : Կատարեցի փափաքս, և ամէնէն վերջ Ս. Կարապետի և յԱշտիշատ Սահակ Հայրապետի Ս. գերեզմանները համբուրելով մեկնեցայ, և երբ անցայ Արածանի գետը, օրը տարածամած էր, ուստի իջեւանեցայ Սուլուխ զիւղը և հիւրընկալուեցայ Սերօբէն, որուն կանխաւ խոստացած էի : Տարօնի առիւծը իր Յակոբ և Աւետիս զաւակներով զիս պատուեց եւ մեծարեց, խիստ զո՛հ ձգելով հետեւորներս ալ : Սեղանէն առաջ եւ վերջը Առիւծի զոյգ կորիւնները անրաժան կը մնային ինձմէ՝ մերթ մանկական խօսքեր ընելով եւ մերթ հետաքրքիր ակնարկներ արձակելով վրաս. անշուշտ լսած էին որ իրենց սիրելի հայրիկը բանտէն արձակել տալու պատճառ եղած եմ :

Կէս գիշերը մէկ ժամ անցած էր. Սերօբ ծածկաբար զիս առաջնորդեց տեղ մը եւ թաքստոցէ մը գէնքեր բերելով առջեւս դրաւ ու րսաւ. «Հայր Սուրբ, ուխտս յաւիտեանական է. կարողութիւնս դրամի վերածելով այս գէնքերովս ու հարազատներովս պիտի բարձրանամ Սասնոյ սարը, աղերաց մօտ եւ պիտի ծառայեմ Ս. Գործին, կենօք եւ մահու չափ : Ուրեմն օրհնէ զիս, որ զօրանամ եւ արիանամ» : Անօգուտ կը գտնէի այս վճռական որոշման գէ՛մ խօսիլ. ուստի Պահպանիչով օրհնեցի զինք և եկանք ննջեցինք խաղաղ ու խորհրդաւոր քունով մը :

Մնացեալն արդէն յայտնի է թէ՛ ինչպէս հայր եւ որդիք անհաւատար կռիւներու մէջ քաջութեամբ պատերազմեցան եւ նահատակութեան անթարշաճ փառապսակով պսակուեցան :

ԺԱ.

Աւարառութիւն խարդկող գիւղի

Մօտկանայ մօտ սոյն փոքրիկ հայաբնակ գիւղը օր մը գիշերանց խռթեցի զինեալ քիւրտեր պաշարելով ոչ խար, եզ, կով, եւ ինչ որ գիւղին մէջ կը գտնեն, յափշտակելով աւարի կը տանին, վիրաւորելով քանի մը հայեր եւ սարսափի մատնելով գիւղի բոլոր ժողովուրդը. լուրը առածիս պէս իսկոյն հրամանատար Ալի փաշային գիւղեցի որ անյապաւ ջոկատ մը զօրք ղրկեց եւ յաջողեցաւ բոլոր աւարը գիւղը վերադարձնել տալ. եւ քաղաքապետութեան կողմէն ալ բժիշկ եւ գեղագործ ղրկել տալով մարդասիրաբար վիրաւորները դարմանելու հոգածութիւնը ունեցաւ. ինչ ալ յանձնարարեց, որ տասն ոսկի արկածելոց նպաստ ղրկեմ Առաջնորդարանէն, որուն հրամանը սիրով կատարեցի:

Օր մը Առաջնորդարանի գրագիրը կուսակալութեան ղեւանը ղրկած էի գործով մը, որ վերադարձին սարսափահար պատմեց թէ պաշտօնական հրապարակին վրայ յիսուսի մօտ զինեալ զօրքեր իրենց սպային հետ կարգով կանգնած էին եւ իրենց առջեւ կը գտնուէր երկու անշնչացեալ գիակ քիւրտերու. հրամանատարը պաշտօնատունէն վար իջնելով զիսկնիւրու վրայ կոխոտելով անցաւ եւ գնաց սպային մօտ, որ ցոյց տուաւ այն զինուորները՝ որոնք գնդակահար ըրած էին անձնատուր չուզող սոյն աւազակ քիւրտերը, եւ յաւելցուց գրագիրը թէ Ալի փաշա համբուրելով յիշեալ զինուորները, աստիճանի բարձրացում ալ չնորհեց անոնց: Այսպէս վերջացաւ խարդկողի դէպքը:

ԺԲ.

Դատվան ծովեզերեայ գիւղի Տ. Յովնաննէս Քահանայի ողբին Դանիէլ:

Սոյն Դանիէլ կտրիճ երիտասարդը Աղբւր-Սերոբի խմբին միանալով՝ Սասնոյ լեռները կը գործէր իրր զինեալ յեղափոխական. օր մը անոր հայրը Տ. Յովնաննէս քահանայ Առաջնորդարան գալով խոստովանեցաւ, որ Դանիէլ որդին խմբէն դատալիք ըլլալով գաղտնապէս եկած է եւ գիւղին մերձակայ դաշտերուն եւ այրերուն մէջ պահուած, որուն ամէն օր ստիպուած էր հայրը անունը հոգալ. բայց կը վախնար թէ կրնայ ըլլալ որ օր մը յայտնուի խնդիրը իշխանութեան եւ ինքը չարաչար կերպով պատժուի: Այս յայտնութեան վրայ նախ՝ առանձինն տեսնուեցայ Ալի փաշային հետ եւ ապա քահանան հետ առած ներկայացուցի Նորին Վսեմութեան, որ հաստատուն խոստումներով հաւատաւորներ տուաւ եւ պատուիրեց անոր, որպէս զի Դանիէլ որդին գիշերանց բերէ եւ յանձնէ Առաջնորդարանին: Երկու օր յետոյ քահանան եւ որդին Առաջնորդարանն էին. ուստի տարի զանոնք եւ ներկայացուցի Նորին Վսեմութեան. Դանիէլ՝ փաշային ձեռքը համբուրելով, յոռնկայս կեցած էր եւ Նորին Վսեմութիւնը այսպէս խօսեցաւ անոր. «Դանիէլ, գաւալիս, շատ լաւ ըրած ես, որ Առաջնորդին միջոցաւ կը յանձնուիս իշխանութեան, այսօր ես զքեզ պետութեան ամէնէն հաւատարիմ եւ պարկեշտ հպատակը կը ճանչնամ. ուստի այս բոլորէս սկսեալ ազատ ես ամեն տեղ աներկիւղ բնակելու, եւ պիտի գրեմ Դատվանայ

գինուորական և ոստիկանական սպաներուն, որ քուանձիդ վրայ մասնաւոր հոգածութիւն ունենան» Այս եղանակաւ հայր եւ որդի երախտագէտ հոգւով եւ զուարթ սրտով մեկնեցան գիւղ:

Հազիւ երկու շաբաթ անցած էր, եւ անա Աւելիյէի դատարանէն անակնկալօրէն բերուելով կը բանտարկուի Դանիէլ իբրեւ մարդասպան մը. ասոր վրայ Ալի փաշան տալիս ու վրայ եղած էր, որ խնդիրը հասկնալով դատարանէն՝ օր մը պատմեց ինձ ծիծաղելով թէ «Պիլիմ Դանիէլ պիր սըրիանըն գույրուղունու քէսմիշ օլտըղընտան մահպուսա իլգա իթմիշէր. պու իշ էյի օլտու քի հէր շէյտէն թէմիզ չըգսըն Դանիէլ»:

Նոյն օր Դանիէլը մահապարտներու բանտէն հանեց եւ ոստիկանաց սրահներուն մէջ հանգիստ և ազատ տեղ մը դրաւ. եւ հազիւ շաբաթ մը անցած էր, որ դատարանը անպարտ արձակեց գիւնիէլ:

ԺԳ.

Սպաննութեան փորձ ժամագործ Սեդրափի

1899 թուականին սկիզբները կը պատահէր ժամագործ Սեդրաքի տղիւղորմ և սրտաճմլիկ սպաննութեան դէպքը. սոյն բարի անձը միայնակ կը բնակէր իւր տան մէջ և մէկը չուներ իրեն հետ ընկեր, և օր մը յանկարծ դաշունահար սպաննուած կը գտնուի իւր տան մէջ: Ոստիկանութիւնը սակայն իւր հետապնդութիւնները կատարելով չուտով հոտը առաւ և գտաւ հետքը, որով ձերբակալուեցաւ սպանելոյն քեռորդին մսագործի

աշակիրտ Արշակը. սա հարցաքննութեան միջոցին սպաննութեան մեղսակից ցոյց տուաւ իրեն ազգական Տ. Մեարուպ քահանան, որ իբրեւ թէ անոր հետ զազոնապէս միաբանած է եղեր սպաննել Սեդրաքը և տիրանալ անոր զրամական հարստութեան, և Տ. Մեարուպ քահանան՝ այս ամբաստանութեան վրայ ձերբակալուելով առաջնորդուեցաւ մահապարտներու բանտը:

Խնդրոյն պարագաները մանրամասնօրէն հասկցած լինելով և քահանային պարագայից կողմէն ալ Առաջնորդարան եղած թախանձագլին աղաչանքներուն վրայ, զիմուհներս շարունակեցի կուսակալի փոխանորդ եւ հրամանատար Ալի փաշային մօտ, որ հաճեցաւ սրտաւ պնդել զիս և խոստանալ տաան և հինգ օրէն արձակել տալ զքահանայն, և նոյն օրն իսկ Տ. Մեարուպ հանուելով մահապարտներու բանտէն, ոստիկանապետի պաշտօնատան մէկ սենեակը առաջնորդուեցաւ, ուր անարգել ամեն ոք կրնար երթալ և տեսնուիլ քահանային հետ:

Հազիւ անցած էր տաան և ութ օր, և անա քահանան ոստիկանաց հարիւրապետի մը հետ Ալի փաշայի կողմէն զրկուեցաւ Առաջնորդարան, որ անպարտ արձակուած էր դատարանէն:

Ասոր համոր ջերմագին շնորհակալութիւն յայտնեցի նախ Ալի փաշային եւ յետոյ դատարանի գլխաւոր պաշտօնէից՝ որոնց մէջէն հայագէտ ընդհանուր դատախազ էֆէնտին չեչտելով ինձ հասկցուց՝ որ եթէ Ալի փաշային կողմէն իրենց ծանր սպառնալիք եղած չը լինէր, Տ. Մեարուպ քահանան պատժական օրէնքի տրամադրութեան համեմատ առնուալն հինգ տարի բանտարկութեան վճիռ պիտի ստանար:

ԺԴ.

Վանիկ գիւղացի բէյի Տօնապէս եւ դուստր

Բաղէշ նահանգին արեւելեան կողմը կը գտնուի Տա-
տիկ գաւառակը, որ հայաբնակ գիւղերով ընդարձակ
դաշտ մըն է: 1900 թուականին էր, որ սոյն գաւառա-
կի Վանիկ գիւղի բէյի Տօնապետ Առաջնորդարան եկաւ
եւ պատմեց թէ խումբ մը գինեալ քիւրտեր գիշերանց
իրեն տունը մտնելով՝ բռնի առեւանգած են իրեն տասն
եւ եօթն ամեայ գուստրը:

Սոյն միջոցներուն Բաղէշ նահանգը ունէր պատուա-
կան կուսակալ մը՝ յանձին Հասան Հիւսնի պէյի, որուն
գրաւորապէս թաղրիր մատուցի, որ իսկոյն ոստիկանա-
կան հեծեալ ջոկատ մը զրկեց այն կողմերը եւ լեւրանց
անտառները պաշարել տալով՝ վայրագ քիւրտերուն
ձեռքէն ազատեց առեւանգեալ աղջիկը եւ յանձնեց
Առաջնորդարանին: Երբոր կրօնական ժողովով դուստրը
ծնողաց կը յանձնէի, ստիպեցինք ծնողքը, որ իսկոյն
ամուսնացնեն աղջիկը Բաղէշ քաղաքին մէջ, որպէս զի
ազատեն զայն ապագայ պատահական փորձանքներէ:
Թէեւ ծնողքը մեր պատուէրը կատարել խոստացան,
բայց վերջը հակառակը ընելով՝ առած տարած են աղջիկը
դարձեալ Վանիկ գիւղը:

Սակայն ժամանակ մը վերջ առեւանգող քիւրտերուն
զլխաւորը յաճախ սպտոնալիքներ ըրած ըլլալով ծնողաց՝
աղջիկը ստիպուած կը լինի ակամայ յանձնուել քիւրտե-
րուն, որպէս զի գոնէ իւր ծնողաց կեանքը ազատէ իրեն
զոհաբերութեամբ:

Այս դէպքին վրայէն հազիւ տարի մը անցած էր՝
երբ եւ Վանայ կողմերու պտոյտէն Բաղէշ կը վերադառ-
նայի, Վանիկ գիւղը հանդիպեցայ եւ հոն տեսայ բէյի
Տօնապետը կատարելապէս խնդեցած:

ԺԵ.

Բանսարգելութիւնս ի Մուշ

Ի Բաղէշ առաջնորդութեանս չորրորդ տարւոյն Նո-
յեմբեր ամսոյ վերջերն էր, որ անցնող զարնան Սասնոյ
մէջ տեղի ունեցած յեղափոխական եւ զինուորական ընդ-
հարումներուն հետեւող կոտորածին առիթով Մուշ կը
տարուէի՝ [դատուելու եւ բանտարկուելու. ոստիկանա-
պետը Մուշի դատարանէն եկած ինզաւրիքն ինձ յանձ-
նեց առաջնորդարանի մէջ, որով կ'ամբաստանուէի հա-
տարակաց խաղաղութիւնը վրդովողի եւ մարդասպանու-
թեան եղեռնագործութեամբ:

Կանխաւ ունեցած կտակածս իրականութիւն կը
դառնար, որովհետեւ հինգ ամիս առաջ զօրաց հրամա-
նատար Ֆէրիզ Ալի փաշան Սասնոյ խնդրոյն առիւ-
շնորհազուրկ ըլլալով՝ տարուած էր Դրդ Զօրաբանակի
կեդրոնը յերիզա. բնականաբար տարբեր նկատումով մը
եւ քաղաքականութեամբ զիս ալ դատապարտութեան
տակ կ'ուզէին ձգել խնդրոյն հակալիւրը ըլլալու
համար:

Վաղընդփոյթ զիմեցի կուսակալ Հասան Հիւսնի
պէյին եւ ուղեցի բան մը հասկնալ անկից. սակայն Նորին
Վսեմութիւնը հակառակ իրեն ուղղամտութեան եւ բարե-

սրտութեան՝ անգիտակ ձեւացուց զինք խնդրոյն, կամ գուցէ բան մը չէր գիտեր :

Վրաս ծանրացած ամբաստանութեան ընդդէմ իմ անմեղութիւնս Նորին Վսեմութեան պարզելով աւելցուցի Սողոմոնի մէկ խոսքը թէ՝ «Արդարն իբրեւ առիւծ յանձնապատան՝ անվեհեր է:» Ըստ այսմ ըսի, ես զիս քաղաքական յանցանքէ զերծ զգալով արդարի մը նման երկիւղ չ'ունիմ բանէ մը : Նորին Վսեմութիւնը խոսքերուս եւ յուզումիս ի պատասխան՝ խոստացաւ օրինական շրջանի մէջ ամենակերպ պաշտպանութիւն ընել, եւ կարեկից զիրք մը բռնեց հանգէպ ինձ, որ խանդաղատանօք լի էր եւ սրտապնդիչ :

Ծածուկ իմն յանձնարարագիր մը հաճեցաւ տալ ինձ Բաղէչի վերաքննիչ ատենի նախագահ Էֆէնտին՝ ուղեալ առ միւլթեսարըֆ եղբայրն իւր Մշոյ, եւ Արիֆ Էֆ. անուանով ծերունին՝ առ որդին իւր Սիւլէյման Էֆ. հարցաքննիչ դատաւորն Մշոյ. այսպէս կանխահոգ միջոցներ պատրաստուած՝ երկստասան հեծեալներով կալանաւոր տարուեցայ Մուշ երկու եւ կէս օրէն, եւ առաջնորդուեցայ ուղղակի Թապուր Աղասիին սենեակը, պահուելով հոն հսկողութեամբ երկու հրացանակիր զստիկաններու Ահմէտ եւ Քէրի անուններով, Ահմէտ մէկ տարի Ս. Էջմիածնայ Ներսէսեան անտառին պահապանը եղած է եղեր :

Մշոյ Առաջնորդական տեղապահ Գեր. Տ. Բաբգէն Մ. Վրդպ. Գիւլէսէրեան (այժմ Եպիսկոպոս) արդէն ինձմէ շաբաթ մը առաջ տարբեր սենեակի մը մէջ բանտարկուած էր եւ անոր հարցաքննութիւնները լինցած էին, իմն ալ սկսաւ ժամանած օրս իսկ եւ երեք օրէն լրացաւ :

Չորրորդ օրը արդարութեան պաշտօնեայք կնքոյ տակ առնուած Մշոյ առաջնորդարանը գնացին եւ ինչ որ կասկածելի նկատուեցաւ՝ տօմար եւ նամակ՝ ամբողջովին

բերին կառավարութեան տունը եւ սկսան վնասակար նկատուածները թարգմանել, առաջնորդարան գրած նամակներս ալ ի միասին :

Մինչեւ տասն եւ մէկ օր մնացի բանտը, որոնց վեց եօթն երեկոյնները կանչուեցայ կառավարիչի գրասենեակը եւ մեծարուեցայ անոր կողմանէ թէյով եւ ինչ զոր կը հրամայէր ի յարգանս իւր եղբօր յանձնարարութեան եւ կը սրտապնդէր զիս թէ վերջը բարի պիտի լինի ինձ համար՝ քանի որ Բաղէչի կուսակալն ալ հեռագիրներով ստէպ իրեն կը յանձնարարէ եղեր խնամք տանիլ գործերուս. նաեւ կը պատմէր որ ամէն երեկոյ մեր հարցաքննութեան վերաբերեալ Ատլիէյի բոլոր գործողութիւնները կը հեռագրէ կուսակալին եւ այս վերջինն ալ ի կայսերական պալատ : Հարցաքննիչ դատաւորն ալ հօրը յանձնարարութիւնը շատ աղէկ կատարեց, ուստի չնորհակալ եւ գոհ մնացի թէ կառավարիչէն եւ թէ հարցաքննիչ դատաւորէն :

Բանտարկութեանս վերջին օրուան երեկոյին արդարութեան բոլոր պաշտօնեաները խուցս մտնելով՝ անպարտութեանս համար միահամուռ տուած որոշումին ուրախ տրամադրութեամբ հաղորդեցին ինձ եւ զիս չնորհաւորեցին : Ամենուն ալ չնորհակալ եղայ եւ առօթեւով իրենց եւ կառավարութեան արդարադատութեան համար՝ քիչ վերջ առաջնորդուեցայ առաջնորդարան :

Յաջորդ օր մինչեւ երեկոյ չնորհաւորական այցելութիւններն ընդունեցի կառավարական եւ այլ պաշտօնական անձինքներու. միւս առաւօտ իմուն ժողովոյ հետ ճանապարհ ինկած էի այցելութիւններ փոխադարձելու, եւ ահա լսեցի որ Տ. Բաբգէն Մ. Վարդապետ կայսերական հրամանաւ Պոլիս կը փոխադրուի, իսկոյն փութացի անոր խուցը եւ ստուգեցի եղելութիւնը, որով կը փութացընէին զայն անյապաղ ճանապարհ հանելու՝ ըստ տրամադրութեան կայսերական իրաւէին : Ուստի միւլթեսար-

բըՖ փաշային դիմելով յաջողեցայ վերջապէս մինչեւ երեւոյ պահել տալ զայն, որպէս զի կարող լինինք ճամբորդութեան համար հարկ եղածները պատրաստել տալ. իրիկուան ժամը 12ին մօտ երկոտասան հեծեալ ոստիկաններով Տ. Բաբգէն Ծ. Վարդապետ ճանապարհ հանուեցաւ Պոլիս տարուելու համար :

Հետեւեալ երկու օրերը փոխադարձ այցելութիւններս շարունակեցի իմ առն ժողովոյ հետ, զանց չըրի այցելել նաեւ այն մեծ Շէյխ Էֆ.ին եւ յարգանքներ մատուցանել անոր, որ հայկական դէպքին մեծ մարդասիրութիւն ցոյց տուած էր՝ հազարաւոր Հալեբու կեանքը կոտորածէ փրկելու պատճառ ըլլալով :

Կարգը եկած էր Մշոյ գլխաւոր վանքերուն ուխտաւորութեան. հակառակ Դեկտեմբերի երկրորդ կիսուն տիրող ցուրտին, ձիւնին ու բուքին, այցելեցի Ս. Առաքելոց վանքը, Սասնոյ լեռանց հիւսիսակողմը կառուցեալ. վանահայրն էր Արծանապատիւ Տ. Յովհաննէս Ծ. Վարդ. Մուրատեան : Աստ կը հանգչին որոշ հանգստարաններու մէջ յիշատակարաններով եւ մահարձաններով մեր երանելի թարգմանիչ վարդապետներէն շատեր, Մովսէս Խորենացի, Դաւիթ Անյաղթ, Մամբրէ Վերժանող եւայլն :

Այցելեցի նաեւ Ս. Յովհաննու վանքը՝ Սասնոյ լեռանց հիւսիսային արեւմտեան մէկ թիկունքին վրայ կառուցեալ, որ իր վեհապանծ դիրքով հիանալի տեսարան մը կը պարզէ շուրջանակի՝ բարձրութենէ մը տիրելով Մշոյ դաշտի արեւմտամասին, Եփրատին ու մինչեւ Ս. Կարապետի լեռներուն : Երկու վանքերն ալ իրենց որբանոցներն ունէին. սոյն վանքի վանահայրն էր Արժ. Տ. Մկրտիչ Վարդապետ, որ հաճեցաւ ինձ ուղեկից ըլլալ մինչեւ Ս. Կարապետ :

Ձենոք Գլակայ կամ Ս. Կարապետի վանքը Ս. Յովհաննու հանդիպակաց արեւմտեան հիւսիսային կողմը

Քարքէի լեռանց վրայ կը բարձրանայ՝ հինգ վեց ժամուշափ հեռի ի սրբոյն Յովհաննէսէ : Այս բաղմադարեան հաստատութեան վանահայրն էր Գեր Տ. Վարդան Ծ. Վարդապետ Յակոբեան, կային նաեւ զոյգ մը Եղիշէ եւ զոյգ մը Կարապետ միաբան վարդապետներ, թէ Տ. Վարդան Ծ. վարդապետի եւ թէ միւս հարց կողմանէ արժանի եղած հիւրընկալութիւնը ստացայ. Տ. Վարդան Ծ. վարդապետի կանխաւ մատուցած ծառայութեանց համար արգէն շնորհապարտ էի անոր :

Երկու գիշեր մնալով Ս. Կարապետ՝ մեկնեցայ Աշտիշատ՝ Ս. Սահակ Պարթև Հայրապետի գերեզմանն ալ համբուրելու տենջանօք, եւ երեք չորս ժամէն հասայ Տէրըզ հայաբնակ գիւղը եւ անոր մերձ Ս. Աշտիշատ համբուրելով Ս. Հայրապետին դամբարանը՝ — որոյ մօտ կը հանգչի նաեւ Մեծ Սուրբին թոռան սրբուհոյն Շուշանայ՝ դստեր մեծին Վարդանայ ոսկերտին, — եւ ապա այս սրբավայրէն հիացումի ակնարկ մը արձակելով մերձակայ ոսմանաբլուրին եւ հեռուն Եփրատայ. քով կանգուն պատմական Ոչական բերդին վրայ, մեկնեցայ անկից, եւ անցնելով Եփրատը՝ հասայ Մատնաւանք եւ անկից ալ քանի մը ժամէն ի Մուշ :

Քանի մը օր եւս Մուշ մնալու պատենութիւնը ունենալով բոլոր եկեղեցիներն ու վարժարանները այցելեցի եւ սրտի բաւականութեամբ վերադարձայ դէպի պաշտօնատեղիս Բաղէշ :

Թէ բանտարկութեանս միջոցին եւ թէ յամենայն դէպս Մշոյ Արժ. քահանայից եւ իմ առն ժողովոյ կողմանէ առ իս ցոյց տրուած հոգածութիւնը խորին շնորհակալութեան արժանի է :

Նաեւ Հայ Հոռիմէականաց առաջնորդ Գեր. Տ. Ներսէս Ս. Եպիսկոպոս Ճնդոյեանի պատուական անձին հանդէպ խորին յարգանք ունեցայ, ճանչնալով զայն սոգգասէր եկեղեցական մը :

Բաղէշ մեկնելէս ժամեր առաջ ճանապարհ հանուած էր Գօմիսէր Մուհամմէտ էֆէնտին, այն անձը, որ Առաջնորդարանի գրութիւնները քննեց ի Մուշ :

Երբ հասաւ Բաղէշ, ուղղակի կուսակալին ներկայացայ նուիրական պարտականութիւն մը կատարելու համար, ըստ այնմ սրտաբուլիս երախտագիտութեան արտայայտութիւններ ըրի Նորին Վսեմութեան, որ պաշտօնիս, աստիճանիս, պատուոյս և անձիս ազատարարը եղած էր իսկապէս : Նորին Վսեմութեան կարճ պատասխանը եղաւ ինձ . « Բու անմեղութիւնդ և հաւատարմութիւնդ զքեզ փրկեց, գնա հանգստացիր » :

Իջայ Առաջնորդարան և տեսայ որ յիշեալ գօմիսէր էֆէնտին Ատլիյէի և Մէարիֆի պաշտօնէից, ոստիկանապետին և փօլիս միւսիւրիին հետ խուզարկութիւն և քննութիւն կը կատարէ նամակաց և արձանագրութեանց յետ քննութեան պաշտօնեայք մեկնեցան գացին :

Այս միջոցով կուսակալը իրաւունք կ'ունենար ի կայս . պալատ հեռագրելու ինձ համար թէ՛ դատաւարութեան արժանի ոչինչ գտնելով՝ ազատ թողուցած էր զիս պաշտօնս շարունակելու :

ԺԶ.

Բաղէշէն մեկնումս

Այլեւս ուժասպառ եւ պարտասեալ կ'զգայի զիս քառամեայ պաշտօնավարութեամբս ի Բաղէշ . ուստի հրաժեշտ առած էի և մեկնելու կը պատրաստուէի, երբ Առաջնորդարանի մէկ անկիւնը նետուած գտայ նամակ

մը, զոր բանալով կարգացի ուշադիր . նամակը կնքելու էր մեծ կոնքով՝ յեղափոխականաց լառուկ, և ստորագրեալ խմբապետէն և, Սասունէն կը զրկուէր նամակը, որով կը թելադրէին ինձ խստիւ, որ չ'մեկնիմ վիճակէ՛ն, ո՛ւր հարկ կը տեսնուէր մնալս ժամանակ մը ևս . հակառակ պարագային՝ կ'զգացնէին ինձ թէ ճանապարհելը իրենց ազդեցութեանց շրջանակին մէջ ունէին, և հետեւաբար կարող էին զիս արգիլել և վերադարձնել, նոյն իսկ եթէ էջմիածին ալ պիտի գնայի, պէտք էր յետաձգել ուղեւորութիւնս առ այժմ, մինչև որ վատ օրերն անցնին :

Նամակը զաղտնապէս կարգացի քահանայի մը և ազգայնոյ մը, ու հետեւեալ օրը Բաղէշէն մեկնեցայ, ինչ որ ալ պատահեց ինձ ճանապարհին . թէ և վստահ էի յեղափոխականաց ուղղամտութեան և պարկեշտութեան վրայ :

Բաղէշէն Ախլաթ և անտի Պուլանդ երեք օրէն հասայ և զիշերեցի տեղւոյն Ս . Գանիէլի վանքը, ո՛ւր հիւրընկալեցին զիս Արժանապատիւ Տ . Պետրոս և Տ . Գրիգոր վարդապետները . հետեւեալ օրը Կոփ քաղաքի Ս . Եկեղեցին աղթելով և ապա բայմազամ պէյին այցելութիւն մը տալով՝ ինկայ ճանապարհ հետեւորդներովս միասին :

Խնուս հասնելուս՝ հարկ եղաւ չորս օր մնալ հոն, որովհետեւ Համիտիյէի հեծելազօրաց հրամանատար Մահ . մուտ փաշան, ազնիւ նկարագրով անձ մը՝ փափաքեցաւ որ քանի մը օր հանգչիմ հոն, և թէ ինքն ալ մարդու կարօտը կը քաշէ ևլն . : Ամէն երեկոյ ընթրիքի կը հրաւիրէր զիս Արժ . Տ . Բարդուղիմէոս քահանային հետ իրեն բնակարանին մէջ կամ անոր հանդիպակաց փառաւոր վրանին տակ, երկուքն ալ եւրոպական ճաշակով զարդարուն, կառուցեալ և զետեղեալ բարձրաւանդակի մը վրայ, հանդէպը ունենալով Պինկէօլի դմայելի լեռ :

ու տեսարանը : Չորրորդ օրը հրաժեշտ առնելով չընորհակալութեամբ մեկնեցայ, Նորին վահմութիւնը՝ գոյգ մը հեծեալ ոստիկաններ ունենալովս հանդերձ՝ բարեհաճեցաւ իրեն թիկնապահը կրեք հեծեալ զօրքերով պատուոյ ուղեկից տալ ինձ մինչեւ կարին :

Հասանք կարին և առաջնորդարանին մէջ գիտ ընդունեց Գեր. Առաջնորդը՝ Տ. Զաւէն Ծ. Վրդպ. Տ. Եղիայեան. արդէն ծանօթ և մտերիմ էինք միմեանց, ուստի մնացի հոն վեց օր, որով միջոց ունեցայ Նորին Գերապատուութեան հետ այցելելու Մուսուրկայի Ս. Գրիգոր և կարմիր վանքերը ու քանի մը վայրեր :

Կարնոյ կուսակալն էր գարձեալ Րէուֆ փաշան, որուն ի յարգանս՝ այցելութիւն մը տալով Առաջնորդ Ս. Հօր հետ՝ յաջորդ օր ճամբաս շարունակեցի Բաքերդէն և Կիւմիւշխանէյի վրայէն (որմէ կէս ժամ հեռու Ամենափրկչեան վանքը գիշեր մը անցուցի) և եօթն օրէն հասայ ի Տրապիզոն, ուր ժամանած օրս իսկ չոգինաւէն նոր ելած էր նորընտիր Առաջնորդ Գեր. Տ. Եղնիկ Ծ. Վարդապետ Պապայեան, միաբանակից մը Ս. Նրուսաղէմէն :

Տրապիզոն ալ քանի մը օր մնալով նստայ չոգենաւ և ողջամբ հասայ Պոլիս և օրերու քառասունք մըն ալ հոն բոլորելով, ուր ուրեմն 1901ի աշնան կիսուն ժամանցի յերուսաղէմ, Պոլսէն ինձ ուղեկից ունենալով գրագէտ Յարութիւն էֆ. Մամրեան աղնիւ բարեկամս :

ԺԷ.

Յուշեր Հայկական եգնածամէն

Քսան և մէկ տարի անցած է այն թուականէն, յորում Գումգաբուի Ազգ. Պատրիարքարանը մեծ և անօրինակ տեսարանի մը թառերաբեմը կը հանդիսանար և այդ առթիւ Աշըքեան Տ. Խորէն Պատրիարք փոզոցները կը քաշքշուէր ժողովրդեան ցաւերն անտեսելուն պատճառաւ : Յիշեալ զէպքէն հաղիւ քանի մը ամիս անցած էր Կեսարիոյ Ս. Կարապետի նորաբաց վարժարանի տեսչական և ուսուցչական պաշտօնէս հրաժարելով՝ Պոլիս կուգայի խաթարուած առողջութիւնս դարմանել տալու համար : Ժամանցի Դեկտ. ի մէջ Հինգաբլթի օր մը, յորում Տ. Խորէն Պատրիարք Մաքրգիւղ առանձնացած կեանքէն Պատր. Աթոռը կը վերադառնար՝ ամիսներէ ի վեր պաշտօնէն կախակալուած մնալէն վերջ, և նոյն օրը գուգադիպութեամբ Խրիմեան Հայրիկ հրաժեշտ առնելով Պոլսէն՝ Երուսաղէմ կը մեկնէր պատուաւոր աքորականի մը հանգամանքով :

Այն միջոցին ոստիկանութեան նախարարն էր Նազըմ փաշա, որ իր տրամադրութեան տակ կը պահէր ամսականաւոր Հայ լրտեսներու լէզէոն մը, որոնց կարգէն էր Արմենակ Սարգիսեան, որ Վերադարձաբար իմ և այն ժամանակի Նաոլը - Գաբուի անձնուէր քարոզիչ Տ. Վաղինակ Ծ. Վարդ. ի (Ամերիկայի մէջ վախճանեալ) ընկերակիցն և դասակիցն եղած էր Ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ : Երեք աշակերտակից եղբայրներ զիրար տեսած ըլլալու միտիթարութեամբ օր մը Նարլը-Գաբուի քարոզիչին սենեակը միասին ճաշեցինք եղբայրա-

կան սիրով և քաղաքականութեան վրայ տաք շփոթմանութիւն մը ունենալէ ետք, ու օր մը միասին պըտոյտ ընելու ժամադրութեամբ բաժուեցանք իրարմէ :

Նոյն երեկոյն Տ. Խորէն Պատրիարք Երուսաղէմատուն ընթերցեց : (Յաջորդ օրն Որդւոց Որոտման ածնէլ, և ես ժամարար էի Մայր եկեղեցին) : Գիշերուան ժամը երկուքին մօտ Մայր եկեղեցւոյ աւագերէց Տ. Սուքիաս քահանան սանդուղներէն վեր վազեց և այլայլմէ ու շնչասպառ յայտնեց Պատրիարքին և Փոխանորդ Սիմէոն Սրբազանին թէ Նազըմ փաշայէն երկու ժամ առաջ կանչուած ըլլալով՝ անկէ կուգայ, և սկսաւ կէտ առ կէտ պատմել այն խօսքերը, զոր ցորկին ըրած էինք ելեք ընկերներ ի Նաուը — Գաբու : Կասկած չկար որ Արմենակ լրտեսական ժուռնալը տեղն հասուցած էր :

Այս մատնութեան դէպքին Տ. Խորէն Պատրիարք կրտով և ազդեցութեամբ գործեց : Տ. Վաղինակ Վարդը գործակատարին հետ ոստիկանութեան նախարարին մի անգամ ևեթ զրկեց հարցաքննուելու . երկրորդ անգամ ու զուելուն՝ Ազգ. Հիւանդանոց դրաւ զայն և պատասխանեց թէ հիւանդ է, և այլեւս չյանձնեց :

Իսկ ինձ համար Պատրիարքը նախարարին հետ համաձայնութեան եկաւ տարբեր եղանակաւ, այն է՝ կրօն և Քաղաք. ժողովոց զոյգ ատենապետները՝ Տ. Գարեգին Ե պիսկ. Սրուանձտեանց և Սահակ էֆ. Ղազարոսեան զրկեց Երուսաղէմատուն և անոնք հարցաքննուելով զիս, տեղեկագիր պատրաստեցին և զրկեցին Նազըմ փաշային, ումէ յաջորդ օր պատասխան եկաւ թէ պէտք է որ Ս. Ծնունդը տօնեմ Պոլիս և երրորդ օրը անմիջապէս մեկնելով յԵրուսաղէմ : Հրամանը կէտ առ կէտ գործադրել պարտաւորուեցայ՝ Ծննդեան երկրորդ օրն իսկ մեկնելով :

Այս միջոցներուն իրիկուն մը՝ մութին, Սիմէոն Սրբազան Սէֆէրեան զիս Պատրիարքին զրկեց՝ որ ընթերլի հրաւիրեմ զայն. փողոցի պատին տակէն քալած մի-

ջոցիս մութ կէտերէ խուճի մը զօրք վրաս յարձակելով՝ զիս պատը զամեցին հրացաններու բռններով. և անհարիւրապետը քովէն մոգական լապտեր մը դուրս հանելով՝ դէմքիս ուղղեց և հարցուց ո՛ւր երթալս և ի՞նչ ընելիքս. երբ հասկցաւ որ Պատրիարքին կ'երթամ, ներողութիւն խնդրեց և հեռացուց զինուորները : Վերջէն իմացայ որ Պատրիարքարանի փողոցի պատերուն վրայ գաղտնի ձեռքեր յայտարարութիւններ կը փակցնեն եղեր, և այս պատճառաւ կառավարութիւնը հսկողութիւն ի գործ կը դնէր :

Դեռ նոր ժամանած էի յԵրուսաղէմ. Ս. Աթոռը կրկին անգամ ըլլալով զիս Պէրութի Հայոց հոգեւոր հովիւ կը զրկէր՝ Ս. Նշան Վանուց առժամայ տեսչի հանգամանքով, որովհետեւ տեսուչը ցաւալի հիւանդութեան մը ենթարկուելով խոյս տուած էր քաղաքէն : Խրիմեան Հայրիկ ալ խորհուրդ կուտար ինձ որ քովէն չմեկնիմ, որովհետեւ կրնար իմ ծառայութեանս պէտք ունենալ . բայց ստիպուած էի մեկնելու . ուստի երբ մնաս բարովի աջահամբոյրս մատուցանելով կը մեկնէի, «Ա՛ռ սա հինգ օամ. լիրան, ըսաւ, և Պէրութէն Յարութիւն էֆ. Ճանկիւլեանի հասցուր յԱ. ք. քա, և գրէ անոր որ Հայ բանտարկելոց մէջ բաժնէ :» Պէրութ ժամանածիս պէս հրամանը կատարեցի՝ աճեցնելով գումարն և այնպէս զրկելով, որովհետեւ Պէրութի օրհնալ Հայ ժողովուրդը գաղտնի հանգանակութիւն կատարելով՝ գումար մը տրամադրելի ըրած էր այդ նպատակաւ : Հայրիկ այլ ևս սովորութիւն ըրած էր պարբերաբար 5 ական ոսկի զրկել ինձ, զոր կը հասցնէի Ա. ք. քա ըստը :

Պէրութի ազգայիններն երկու անգամ ալ ինձ հետ համախորհուրդ իրենց մէջ գաղտնի հանգանակութիւն կատարելով՝ գումարներն ինձ յանձնեցին և ես անկորուստ նպատակին հասցուցի : Այս հանգանակութեանց

մէջ կարեւոր բաժին մը ունէին Համա - Համուսի և ապա Դամասկոսի ուռն հիւպատոս Կոստանդին պէյ Կամաս-
բական, ազնիւ և ազդասէր տիպար Հայ մը (այժմ Ժէ-
նէրալ ի Ս. Բեղերսպուրի), նաև Սիւլանիկցի ազնիւ Հըր-
եայ վաճառական մը Իոտզ էֆ.

Սրիմեան Հայրիկի և բանտարկելոց միջև թղթակ-
ցութիւնք կը կատարուէին իմ միջոցաւ. այն է՝ բան-
տարկեալք նամակներն ինձ կը ղրկէին և ես ալ Տ. Յարու-
թիւն Պատրիարքի հասցէով կը ղրկէի Երուսաղէմ. անկից
կ'ստանար զանոնք Սրիմեան Հայրիկ և անդրադարձ
պատասխաններն ալ միեւնոյն միջոցաւ կը ղրկէր ինձ :
— Օրին մէկը Յարութիւն էֆ. և բանտարկեալք նամակ
մը ղրկելով ինձ, թախանձանօք կը խնդրէին որ իւր հո-
գեւոր հովիւ Ա. ք. քեա երթամ և կրօնական ու հոգեւորաւ
կան մատակարարութեամբ յ). Հաղորդութեան արժանա-
ցնելով մխիթարեմ զիրենք ըստ հոգեւորին : Հայ բան-
տարկելոց սոյն շատ բարի բաղձանքը զրով մը ներկայա-
ցուցի ի Ս. Աթոս Տ. Յարութիւն Պատրիարքին : Սակայն
Տնօրէն ժողովը նկատելով որ ես երիտասարդ վարդապետ
մ'իմ և կրնամ քաղաքական կասկածներ յարուցանել
կառավարութեան մոքին մէջ, այն ժամանակի Ռէմէի
տեսուչ ծերունի և բարի Տ. Բարդուղիմէոս վարդ.ը
ղրկեց այդ նպատակաւ, որ հետը բերած էր Երուսաղէմի
կառավարչէն Պէրութի կուսակալ Ազիզ փաշայի և Ա. ք.
քեայի կառավարչին ուղղեալ յանձնարարագրեր՝ իրեն
գործին յաջողութեան համար. նաև բանտարկելոց բաշ-
խուելու նպատակաւ ալ հաղար զըշ. ի գումար մը Ս.
Աթոսայ կողմէն : Կուսակալէն Ա. ք. քեայի կառավարչին
ուղղեալ հրամանագիր մը եւս առնելով յանձնեցի Տ.
Բարթաղիմէոս Վարդապետին և ուղեւորեցի զինք
յԱ. ք. քեա :

Երկու շաբաթ յետոյ Երուսաղէմէն զարմանօք տեղե-
կացայ որ Տ. Բարթաղիմէոս Վարդ. կառավարչին

կողմէն բաճարցակաբար արգիլուած է եղեր, որով չէ
կարողացեր կրօնական պարտականութիւնը կատարել
բանտարկելոց մօտ ևւ տարած նպաստի գումարն ալ
ստիպուեր է յանձնել Ա. ք. քեայի Ամասիացի Տինկելեան
ընտանիքին, որպէս զի անոնք միջոց գտնեն և դրամը
բանտարկելոց հասցնեն, և ինքն ալ անյաջող և վշտազ-
նեալ արտով վերադարձեր է ի Ս. Աթոս :

Օր մը դիտողութիւն ըրի կուսակալին թէ վարդա-
պետն իրեն հոգեւոր պաշտօնը կատարելէ արգիլուելով
յուսահատ մեկնէր է Ա. ք. քեայէն. — Առ այս պատասխա-
նեց կուսակալը թէ վանքը սխալ անօրինութիւն ըրած
էր. պէտք էր զՁեզ ղրկել յԱ. ք. քեա, որովհետեւ դուք էք
ժողովրդեան և բանտարկելոց հոգեւոր հովիւը : Թէ որ
Ա. ք. քեայի կառավարիչը զՁեզ արգիլեր, ես կրնայի հրա-
մայել և յաջողցնել Ձեր պաշտօնը, մինչ Բարթաղիմէոս
վրդ. ինձ անձանօթ մ'էր, և եթէ պնդէի, Բ. Դրան մօտ
յանցաւոր կրնայի ճանչցուի :

Երեք տարի առաջ արտասահմանէն վերադարձող
շատ Հայեր Երուսաղէմաւուն այցելեցին. ընդ որս էր
նաև Յարութիւն էֆ. Ճանկիւլեան, Ա. ք. քեայի այն ժա-
մանակուան հէք բանտարկեալը : Առաջին անգամ ըլ-
լալով երես առ երես զիրար կը տեսնէինք և կը ծանօթա-
նայինք միմեանց անձամբ անձին :

ԺԸ.

Երուսաղէմի ակտիւականները

Ս. Եկեղեցւոյ տեսչական-հովուական և առաջնորդական նուիրական պաշտօններուն կոչուած եկեղեցական Հայրերէն գտնուած են և միշտ կը գտնուին այնպիսիներ, որոնք իրենց պաշտօնը պիտակարար կատարելով չեն բաւականանար, և հօտին վտանգ պատահելուն՝ իբրեւ վարձկաններ չեն լքանիր զայն ու խոյս տար այլուր, այլ իբրեւ անձնագիր հովիւներ իրենց անձն ալ կը դնեն ի սէր հօտին և ի վերայ հօտին, զի «Հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց»:

Այս անձնագիր, արթուն և զուարթուն հովիւներու ընտրեալ սակաւթիւ դասակարգին կը պատկանէին զոյգ ամուլք Ս. Եկեղեցւոյ՝ Տ. Եղնիկ Եպիսկ. Ապահունի և Տ. Մկրտիչ Եպիսկ. Վահագնատեան, որոնք էր ուրեմն որ իրենց Առաջնորդական հեղինակելի պաշտօնավարութեանց միջոցին Ս. Եկեղեցւոյ երկնականարին աստեղատանց մէջ կը փայլէին իբրեւ պայծառազոյն աստղեր, առաջինը՝ Արարկիրի Առաջնորդական պաշտօնին մէջ և երկրորդը՝ Ատանայի և Կիլիկիոյ կողմերը:

Սոյն երկու հովիւներուն Ս. Եկեղեցւոյ մատուցած ծառայութիւնը քսան երեսուն տարի առաջ շատ գնահատուած էր ժողովուրդէն, հովիւներ, որոնք իրենց պաշտօնին զիտակից արի հողիով փարած էին ժողովուրդի հովուութեան՝ իբրեւ ժիր մշակներ Եկեղեցւոյ, այնքան բարձր և վսեմ ըմբռնումով որ իրենց անասման խանդն ու եռանդը, կորովն ու բարոյական ընդդիմամարտութիւնը պահ մը վերացուցին զանոնք խանդալաւ ժողո-

վուրդին բարոյական ու հոգեւորական գնահատութեանց միջոցորտներու վսեմ բարձունքները. սակայն աւաղ, որ բռնապետական ուժիմը շուտով պիտի խլէր զանոնք ժողովուրդին գուրգուրակից զիրկէն և անիրաւարար գլուրէր մինչև Երուսաղէմ ու գատապարտէր աքսորի: Այս էր ժամանակի բռնապետութեան անարդար և անողորմելի վճիռը՝ հանդէպ կորովամիտ և զիտակից հոգեւոր գործիչներու:

Այս գտնազոյն եղանակաւ Տ. Եղնիկ և Տ. Մկրտիչ Սրբազաններն յաջորդաբար Երուսաղէմ կ'աքսորուէին 1892-3 թուականին, եւ կառավարութեան կողմէ կը յանձնուէին Ս. Յակովբեանց վանուց պետին՝ Տ. Յարութիւն Պատրիարքի, պայմանաւ սակայն որ վանուց աւագ թարգմանը երաշխաւորագիր մը կնքէր, յորում գրուած կ'ըլլար՝ «Թէ որ անոնք արտասահման խոյս տան, անձամբ պատասխանատու պիտի ճանչցուի թարգմանը»:

Վերոյիշեալ բարձրաստիճան հոգեւորականներն այլ եւս մնայուն հիւրերն էին վանուց, եւ Միաբանութիւնը շատ տաք վերաբերում եւ գորով ցոյց կուտար անոնց նկատմամբ, զի իրաւամբ արժանի էին գորովի. այսպէս զրեթէ մօտ երկու տարի մնացին Ս. Աթոռոյ մէջ հիւրաբար եւ սիրարար՝ փոխադարձ համակրակից վերաբերումով:

Աքսորանքի տեւողութեան միջոցին տեղական կառավարութիւնը ստէպ սուտ լուրերու նշաւակ ըլլալով, տարին քանի մը անգամ Սէր - Գօմիսէրը կը զրկէր վանքին թարգմանատունը, երեկոյեան 9 - 11 ժամերուն. պաշտօնեան կ'սպասէր պատուհանին առջև, զիտնալով որ Միաբանական Ուխտը նոյն ժամերուն պտոյտի կ'ելլէ, եւ աչքով տեսնելով երկու Սրբազաններուն անկէ անցնելը, յաջորդ օր ըստ այնմ տեղեկագիր կը մատուցանէր կառավարիչին առ ի միամտութիւն:

Ազնիւ Սէր - Գօմիսէրը — Պոլսեցի Սիւլէյման պէյ — քանի մը անգամ Ս. Յարութեան տաճարին եւ այլ սրբավայրերու մէջ առիթ ունեցեր էր տեսնուելու Տ. Եղնիկ եւ Տ. Մկրտիչ Սրբազաններուն հետ. այնուհետեւ ո՛րքան կառավարութեան դուռը երթալի, Սիւլէյման պէյ միշտ զովեստով կը խօսէր Սրբազաններուն վրայ : Օրին մէկն ալ Տ. Մկրտիչ Սրբազան եւ Սէր - Գօմիսիւն իրարու պատահեցան թարգմանատան մէջ եւ ժամէ մը աւելի տեսակցեցան. խօսակցութիւնը երկու Սրբազաններուն առաջնորդական պաշտօնավարութեանց շուրջը կը դառնար. երբ մեկնեցաւ Ն. Սրբազնութիւնը, Սէր-Գօմիսէրը ոտքի ելլելով՝ հառաչանօք գոչեց. — «Յանուն կրօնիս կ'երդմ որ այս երկու յարգելի եպիսկոպոսները ինձմէ աւելի հաւատարիմ են Տէրութեան եւ Երկրին իսկական շահերուն. բայց աւա՛ղ որ անոնք ժամանակի ախուր իրադարձութեանց դոճերն են եղած յանիրաւի : »

Այս տեսակցութեան վրայէն շատ ամիսներ անցած էին, եւ ահա իրիկուն մը կանչեց զիս կառավարիչ իպրահիմ Հազըր փաշա եւ աւետեց թէ Կայսերական իրատէ եկած է եւ երկու աքսորեալ եպիսկոպոսները պատուով Պոլիս պիտի վերադառնան. ուստի թող պատրաստուին : Սոյն աւետեաց լուրը ամենէն առաջ հաղորդեցի Տ. Եղնիկ եւ Տ. Մկրտիչ Սրբազաններու. լուրը անպատուժ խնդութիւն պատճառեց Միաբանութեան, ինչ որ բնական էր. իսկ Սրբազաններուն եւս առաւել :

Հուսկ ուրեմն Սրբազաններուն մեկնելու երջանիկ օրը հասաւ. արդէն Միաբանութիւնը կանխաւ մեկնած էր եւ կ'սպասէր չոգեկառքի կայարանը՝ ողջերթ մաղթելու համար. ըստ յանձնարարութեան եւ փափաքանայ Սրբազաններուն՝ բաց կառք մը պատրաստել տուի. պահակ Նասսար Չալուչը թուրը վրան կախած եւ ասա ի ձեռին կառապանին քով նստեցուցի. Տ. Եղնիկ եւ Տ. Մկրտիչ Սրբազանները կառք բազմեցան եւ ես ալ

անոնց դիմացը նստեցայ. պաշտօնական ձեւ մը, որ Պատրիարքական գնացքի յատուկ է. այս հանդիսաւորութեամբ ժամանեցինք կայարան, եւ Միաբանութիւնը ճամբու դրաւ երկու բարձրաստիճան եկեղեցականները ջերմ մաղթանքներով :

ԺԹ.

Համիտեան Կառավարութիւնն եւ Իզմիրեան

Յարգելի Խմբագիր «Բիւզանդիոն»ի,

Պոլսոյ մէջ պաշտօնավարած միջոցիս հանգուցեալ Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարքին քանի մը հատ մասնաւոր նամակներ ղրկած էի այն խնդրոց համար, որոնք կը դառնային Իզմիրեան վիճ. կաթողիկոսին շուրջ, երբ յաքսորեանս էր յերուսալէմ : Նոյն նամակաց օրինակները ներկայիւս ձեզ կը ղրկեմ՝ անոնց հրատարակութիւնը խնդրելով, կարելի է պատմութեան համար պէտք կըլլան :

Աղիւսէ Ապիսիկ. Զիլիկիւրեան

Երուսալէմ, 28 Դեկտ. 1910

7 Ապրիլ, 1906

Ամեն. Տ. Տ. Յարութիւն Ս. Արքեպիսկոպոս վեհապետեան ևն. ևն

Բարեխնամ Սրբազան Հայր,

Երուսալէմի կառավարչին հեռագրական մէկ բողոքին վրայ Մեծ-Եպարքոսին կողմէն զեկուցում եղած է արդարութեան գործոց նախարարին, և այս վերջինն ալ Ապրիլ 3 ամսաթիւ թէպէտէով մը Տ. Մազաքիա Ս. Պա-

տիարք Հօր դիտել կուտայ թէ՛ իզմիրլեան Ամեն. Տ. Մատթէոս Ս. Ոստալուայի արարողութիւնը կատարած ըլլալով, կառավարիչը Ձեր Բարձր. Սրբազնութեան դիտողութիւն ըրած է, որուն պատասխանած էք թէ՛ դուք ծեր և տկար ըլլալով չէք կրնար մեծ հանդէսներու նախագահել. ուստի ստիպուած էք հոգեւորականաց երիցագունին յանձնել : — Նախարարը սոյն կարգադրութեան դէմ դիտողութիւն կ'ընէ, որ Տ. Մատթէոս Սրբազան միաբան չէ. հարկ էր միաբաններէն երիցագունին յանձնել նախագահութիւնն և ո՛չ Ն. Ամենապատուութեան : Դիտել կուտայ նաև թէ՛ Ձեր Բարձր. Սրբազնութիւնը ծեր և տկար ըլլալով՝ Տ. Մատթէոս Ս. բովանդակ վանքը գրեթէ իր ազդեցութեան տակ առած է, իրեն կուսակիցները կը զօրացնէ, և միւս կուսակցութիւնը վանքէն վտարել, հեռացնել և տկարացնել կուտայ զանազան պատճառներով, որպէս զի բոլորովին յիշէ վանքին :

Այս մասին կը յանձնարարէ նախարարը, որ հարցում ըլլայ Ձեր Բարձր. Սրբազնութեան և զգուշութիւն ըլլայ Ս. Աթոռոյ մէջ նման գործերու և խնդիրներու տեղի չտրուելու համար. նաև կը յաւելու թէ՛ վանքը բարեկարգելու համար կառավարութեան միջամտութիւնն ու օժանդակութիւնն հարկաւոր է : Ս. Պատրիարք Հայրը Սառն ժողովոյ հետ խորհրդակցելով հարկ եղած պատասխանները պիտի գրկէ :

Ձեր Ս. Աջը համբուրելով մնամ խոնարհ որդի

Եղիսէ Վարդ. Զիլիմկիրեան

18 Ապրիլ 1906

Բարեխնամ Սրբազան Հայր,

Իզմիրլեան Ամեն. Տ. Մատթէոս Սրբազանի և այլ խնդրոց համար Արդարութեան գործոց նախարարութեան կողմէն ի Պատրիարքարան ղրկուած դիտողագրին բացա-

արութիւնն անցեալ փոսթով գրած և ղրկած էի Ձեր Ամենապատուութեան. ատոր վրայ Սառն ժողովոյ որոշմամբ՝ Տ. Մաղաքիա Պատրիարք Հայրը Բարձր. նախարարին հարկ եղած արժանաւոր պատասխանը գրաւորապէս պիտի տայ այս օրերուս մէջ :

Յիշեալ դիտողագրին տաճկերէն պատճէնը ներկայիւս ներփակ Ձեր Ամենապատուութեան կը յղեմ ի գիտութիւն, ևւն. ևւն. ևւն.

28 Ապրիլ 1906

Բարեխնամ Սրբազան Հայր,

Անցեալ չաբթու Ձեր Բարձր. Սրբազնութեան ղըրկեցի իզմիրլեան Ամեն. Տ. Մատթէոս Ս. Արքեպիսկոպոսի համար Արդարութեան գործոց Բարձր. նախարարէն Ազգ. Պատրիարքարան ղրկուած դիտողագրոյն ձգգրիտ պատճէնը : Ներկայիւս ալ ներփակ կը ղրկեմ Սառն ժողովոյ որոշմամբ Տ. Մաղաքիա Ս. Պատրիարք Հօր կողմէն այս չաբթու Արդարութեան գործոց նախարարութեան ղրկուած պատասխանագրին ստոյգ օրինակը՝ որ արդարեւ արժանաւոր պատասխան մ'է, ևւն. ևւն. ևւն.

20 Մայիս 1906

Բարեխնամ Սրբազան Հայր,

Արդարութեան գործոց Բարձր. նախարարն անցեալ չաբթիներուն երկար թէզքէրէ մ'ես ղրկեց Ամեն. Տ. Մաղաքիա Ս. Պատրիարքի՝ Ս. Աթոռոյ ծանօթ խնդրոց համար գրած գրոյն ի պատասխանի : Բարձր. նախարարին գրածները գրեթէ կրկնութիւն են այն ամբաստանութեանց, զորս անցեալ ամսուն տեղեկագրեցի Ձեր Բ. Սրբազնութեան և թուրքերէն պաշտօնագրին պատճէնն ալ ղրկեցի :

Ի միջի այլ խնդրոց՝ նախարարը կը ղեկուցանէ .

1. Թէ Ս. Աթոռոյ մէջ պաշտօնէից փոփոխութիւններ կը լինին ըստ պահանջման հարկին, ատոնց համար ըսելիք մը չկայ, կ'ըսէ նախարարը, բայց միայն թէ

Ամեն. Տ. Մատթէոս Սրբազանին եւ անոր կամակից եւ գաղափարակից կուսակցութեան կամքովն ու զըրգումովն անդի չունենան նման ընտրութիւնք եւ պաշտօնէից փոփոխութիւնք :

2. Թէ՛ Իզմիրլեան Սրբազան եկեղեցական հանդէսներուն բնաւ չնախագահէ :

3. Թէ՛ հաշուոց գործը շուտով վերջ գտնէ, որպէս զի կուսակցութիւնք դադրին եւ Միաբանութիւնն համեմատելի ընթանայ, եւ այսուհետեւ թէ որ Ս. Աթոռայ մէջ նոր տնօրէնութիւններ ըլլան, տեղական կառավարութեան կամօք եւ զիտութեամբ լինին անոնք :

Նորին Բ. Սրբազնութիւնն Արդարութեան գործոց նախարարին զրոյն դեռ պատասխանած չէ թէեւ, բայց անցեալ շարժուն անձամբ գնաց նախարարին եւ ազգու գիմուս մը ընկելով հերքեց եղած ամբաստանութիւնը մէկիկ մէկիկ : Ամեն. Տ. Մատթէոս Սրբազանին համար նախարարին գիտել տուած է թէ՛ նա քաղաքականապէս աքսորուած կրնայ լինիլ, բայց Եկեղեցին զանիկա աքսորեալ չի ճանչնար, նա կրօնական տեսակետով պատժուած չէ, եւ հետեւաբար Ս. Եկեղեցւոյ մէջ պաշտամունքներ կատարելէ դադրած չի լինիր : Նորին Ամենապատուութիւնն հոգեւորապէս մխիթարուելու համար եւեթ կը մօտնակցի եկեղեցական պաշտամանց, եւ ին. եւ ին. :

12 Սեպտ. 1606

Բարեխնամ Սրբազան Հայր,

Շաբաթ մ'է որ վիհ. Կայսեր հիւանդութեան լուրը կրկին սկսած է տարածուիլ, եւ բաւական ծանր կը նկարագրեն վիճակը : Գերմանացի մեծ բժիշկ Պ. Պէրթման եկաւ Պոլիս եւ առանց գործողութիւն մ'ընելու մեկնեցաւ Գերմանիա, եւն. եւն. :

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Ա.

(ԿԵԻԲ)

ՄԿՐՏԻՉ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ

ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՌՅԻՒՐ. 1903

ՄԿՐՏԻՉ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ անհաւանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Մայրաքոյն Պատրիարք Համազգական Նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Էջմիածնի .

Հոգեհորհրճ Տ. Եղիշէ Մ. Վարդապետի Զիւլիկիւրեան, միաբանի Առաքելական Աթոռոյն Ս. Երուսաղէմի, հարազատ որդւոյ Մայր Աթոռոյն նուիրենք ողջոյն եւ Հայրապետական օրհնութիւն :

Անձնանուէր վաստակք քո եւ անթերի կատարումն պարտույդ ի զանազան պաշտամունս, յանձն եղեալս քեզ՝ ի հոգեւոր իշխանութենէ, ի սակաւ ժամանակի ի յայտ ածին զարժանիադ, որով գրաւեալ զսէր եւ զհամակրանս իշխանութեան եւ հօտիդ, ցուցեր եթէ չէր վասն փառաց անձինդ զգործան՝ զորս գործէիր, այլ վասն բարօրութեան հօտիդ եւ փառազարդութեան Եկեղեցւոյն Քրիստոսի, որ գնահատեալ զվաստակադ՝ առաւել փառաց եւ բարձու պատուոյ զքեզ ցանկալի տեսանիլ :

Եւ զարդին՝ յորժամ կամուլին թողեր զասպարէզն եւ սիրով սրտի դարձար ի Սիօն քո եւ ցանկալին Երու-

սաղէմ, անդ գործել, անդ տքնիլ, ընդ թեւօք խաչին, առնթեր Գողգոթային, մերձ առ գերեզման անմահին եւ Տիրածին Ս. Կուսին, կամիմ զի մի՛ մնացին անպտուղ վաստակք ջանիցդ, յոր տքնեցար ցարդ յօգուտ Եկեղեցւոյ եւ ժողովրդեանն Գրիստոսի, այլ պսակել զքեզ ի փոխարէն աշխատութեանցդ, եւ ի՞նչ իւրի՞ք, եթէ ոչ խաչին, ընդ որոյ դրօշիւք զինուորեալք կառ յօրէ՛ մանկութեանդ :

Արդ՝ ունիջիր իշխանութիւն Հայրապետական կոնդակաւս այսու՝ կրել ի կուրծսդ զլանջախառ վարդապետական ականակուռ, զի հայեցեալ ի նա յարատեւեցիս յայդ օրինակելի ընթացսդ եւ անբասիր կենցաղդ, զի ընկալցիս արժանապէս զլիովին հատուցումն արդար վաստակոցդ ի ժամանակին յերկնաւոր Հովուապետէն յաշխարհիս աստ եւ ի հանդերձելումն, որոյ անհասանելի կամովն են դիւրինք՝ յաջողել զամենայն ըստ ամենայնի արժանացուցողացն զանձինս արդիւնաւէտ եւ պիտանի յասպարիզի կենցաղոյս :

Ողջ լեր զօրացեալք խաչիւ Տեառն եւ յուսացեալք ի խաչեցեալն եւ օրհնեալք ի մէնջ։ Ամէն։

Ի 23 Մարտի 1902 ամի

եւ ըստ Տոմարիս ՌՅԾԲ։

Ի Հայրապետութեան մերում թ. ամի

յԱրարատեան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի

Ի Վաղարշապատ։

թ. 434

Մ. Կ. Ա. Հ.

ԿԱՐՈՒԴԿՈՍ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Չարքանքս քեր քեր քեր քեր քեր
Հովիտի քեր քեր քեր.

Կոթիկ, քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր

Քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր
քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր քեր

✓

Address to the Public

99, Russia 22

Բ.

Թ. Է.

ԿԱԹՈՂՈՍ

ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Շնորհազարդ Տէր Եղիշէ Վարդապետ
Հոգեկից սիրելի մեր,

Պօլսէն, Երուսաղէմէն Ձեր գրած նամակներուն պատասխան չի կրցայ գրել. դու չգիտես, հազար հազար նամակներ կը թափին վրաս, խեղճ հայրիկ ո՞ր մէկին պատասխան գրէ : Կը շնորհաւորեմ Ձեր լանջախաչի հոգեւոր վարձատրութիւն, իմացայ որ հայոց հայրիկ Ձեզ շնորհ արած է ըստ յանձնարարութեան Տ. Սահակ Սրբազանին, բարեաւ վայելիս և ճշմարիտ խաչակիր լինիս հոգեով ու սրտով և ոչ երեւութապէս :

Բայց դու ասա ինձ ինչո՞ւ Բաղէշի խաչէն փախար և դարձեալ եկար բուն խաչի երկիր, միթէ կարծում ես որ այդ տեղ խաչեր չկան : Աւելի եւս ծանրաբայն : Ըստ լրագրաց դուք կանչուեցաք որ տեսուչ լինիք ժառանգաւորաց դպրոցին, եղած էք կամ գիտի լինի՞ք : Ահա քեզ խաչ, որ թեթեւ երեւում է, բայց կարի ծանր ու դժար է :

..... Տէր Եղեկիէլ Վարդապետին եպիսկոպոսութեան վկայագիր արուած է, ընդէ՞ր ոչ քեզ :

Այժմ Երուսաղէմի եպիսկոպոսներ պակսած են : Ո՞ւմ է կարգ, կո՞ն պատրաստուածներ, Տէր Յարութիւն Սրբազան կարծեմ փոլիթիք պահելով՝ վասն անին հրէից խոհեմութիւն համարում է թողալ այժմ, զի ժամանակ չար է :

Եղեկիէլ պատեալ է : Ինչ
ուրեք անգամ. Անդրապարտ
Վարդապետ պատեալ է : Եւստի
Յիւրիք Երուսաղէմի Սրբազան
Եւստի Սրբազան :

Անդրապարտ, որ ինչ խաչի
է Խորհրդով է պարտաւոր
Անդրապարտ Սրբազան :

Հայրիկ խնդրում է որ իւր կողմէն ողջունէք համայն
միաբան եղբարք: Որչա՞փ գոհ կը լինիմ եթէ բոլոր միա-
բանից ցանկ ղրկէք, և նշանակէք ուսեալ յառաջադէմներ,
նմանապէս ժառանգաւորաց դպրոցի աշակերտաց և սար-
կաւագաց: Նմանապէս չմոռնաք կարեւոր տեղեկութիւն-
ներ տալու, զի յոյժ փափաքում եմ հարցանիլ զողջու-
նէ Երուսաղէմի: Ո՞ տայր ինձ թեւ աղաւնոյ, որ թռչէի
Լերանայի և իջնէի ի Սիօն Լեւոն:

Աղօթակից Ձեզ

ՀԱՅՈՅ ՀԱՅՐԻԿ

1902 Մարտ 22, Էջմիածին

Տ

յարար Քէ արեւ
ուրբարար և Բարե
Լ և ար Բարեարար
Բար: Արշի Բար
Հար և ար արարար
ուր Բարար և Բար

[illegible]

Գ.

Թ. Է.

ԿԱԹՈՂՈՍԿՈՍ

ԵՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Արժանաւիայլ Տ . Եղիշէ Ծ . Վարդապետ

Մտերիմ սիրելի մեր,

Ստացած եմ Ձեր երկու նամակներ, ընդ որս էր և Ս . Յակոբեան վանուց արդի միաբան եղբարց ամբողջ ցանկ, որ հարիւր յիսունի հասնում է : Գանգատ բառնաք թէ ոսկեդարն անցած է, և այժմ արծաթի դարուն մէջն էք, դո՛ւ եղէք, այդ եւս փոքր փառք չէ : Ուրախ կը լինէի եթէ ես էլ ունենայի արծաթի դար . . . : Ժամանակի պտուղներն են, թէև ցանցառ տեսնուում է ուսման, յառաջդիմութիւն, բայց պակասում է հոգեւոր կեանք և մեր երջանիկ նախնեաց նմանողութիւն : Ամէն դար իւր մարդիկն ունի :

Տէր Սահակ Սրբազանի ընդարձակագոյն տեղեկագիրն ստացայ. ամենայն երկայնամտութեամբ կարգացի, և աւանդ կարգացի ժամանակին, յորում բարձուած է մարդիկներէն ողջմտութիւն և ճշմարտութիւն, արդեօք կղերէն եւս, որ ճշմարտութեան և արդարութեան պաշտօնակ է : Այլ ի վերայ այսր ամենայնի ես չեմ կարող արդարացնել Տ . Գէորգ եպիսկոպոսի անդիջանող ընթացք, որ կրկնակի անել դրութեան մէջ դրաւ կիբիկիոյ խնդիր :

Հայոց հայրիկ կարի վշտացած է այս մասին ափսոսաշխատանացս, որ ա՛յնչափ կոնդակներ դրեցի ի Պոլիս, վախճանն ապարդիւն եղաւ, որչա՛փ ցանկալի էր, որ Սիւս և Երուսաղէմ խնամի դառնային, որպէսդ ի իրոյն առաւելութիւն հոգայր միւսին պակասութիւն :

Աղօթակից Ձեզ
ՎՇՏԱԿԻՐ ՀԱՅՐԻԿ

1902 Յուլիս 4 Էջմիածին

Դ.

ՊԱՏՐԻԱՐԲԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

14 Յունիս 1901

ԴԻԻԱՆ ԽԱՌՆ ԺՈՂՈՎՈՅ

Ազգ. Կեդր. Վարչութեան

Համար 763

Գերաշնորհ Տ. Եղիշ Ծ. Վարդապետ Ձերինկիրեան

Քարեխնամ Առաջնորդ Բաղէշի,

Ազգային Կեդր. Վարչութիւնն արդէն զնահատած Ձեր արժանիքը, այս անգամ նոյն իսկ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին հրամանին վրայ՝ որով զիտութեան հասած և բարձր հաւանութեան արժանացած էին Ձեր բարւոյ ծառայութիւնը, որոշեց եպիսկ. վկայագիր տալ Ձեզ, որպէսզի կոչուիք եկեղեցական այս սուրբ առաքինի և այդ բարձր գիրքով ծառայէք աւելի արդիւնաւորապէս ի սպաս օգտի մեր Ս. Եկեղեցւոյն և ազգին:

Ձեր վերապատուութեան հետ պիտի կոչուին նաև յաստիճան եպիսկոպոսութեան Ամասիոյ առաջնորդ Տ. Արիստակէս Վարդապետ և Լիճ-Անապատի վանահայր Սահակ Վարդապետ, իսկ ձեռնադրութիւնը, ինչպէս Վեհ. Հայրապետն կամք յայտնած է, տեղի պիտի ունենան յառաջիկա Յուլիս ամսէն ետքը, և ի հարկէ պիտի ծանուցուի Ձեզ յէջմիածին ուղեւորութեան ժամանակը:

Խնդակցելով Ձեզ՝ այս պատուոյն համար, որուն արժանի հանդիսացաք, կը հրա իրեմք որ չմեկնիք այլ եւս Ձեր վիճակէն ինչպէս Յունիս 5 թուականաւ հետագորով յանձնարարեցինք Ձեզ, և պատրաստ գտնուիք ուղեւորելու, երբ ստանաք կարեւոր գեկուցումն:

Հարկ չէ ըսել թէ Ձեր մասին եղած անօրէնութիւնն ծանուցուած է նաև Գաւառական Վարչութեան:

Մնամք աղօթաբար

Պատրիարք Կ. Պոլսոյ

ՄԱՆԱԲԷԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՈՒՂԵԳՐԱԿԱՆ

Ա.

Ուղեւորութիւն Սալմոնովն (Բաղէ) յԱդրամաւր

Հայոց Վասպուրական աշխարհի գլխաւոր վանքերը այցելելու նպատակաւ Բաղէչէն կը մեկնէի Պ. Գէորգ Մարգարտունիի և երկու ուստիկաններու հետ 1901 թուականի գարնան վերջերը : Մեր ուղեգիծին վրայ առաջին անգամ հանդիպեցանք Պոր Հայաբնակ գիւղին մերձակայ վանքը, կառուցեալ յանուն սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյն, որ երկու ժամ հեռի է Բաղէչէն : Վանահայրն էր Տ. Անտոն Վրդպ. Մուրատեան, որ մեզ հիւրնկալեց կէս ժամու չափ :

Անկէ հրաժեշտ առնելով մեկնեցանք, և վերելք մը ընելով լերանց կատարները՝ իջանք Կիւզէլ Տէրէի դաշտը, որ երեք հովիտներու մէջ արգասաւոր արտերու սիրուն տեսարան մը կը պարզէ, ուղղեալ ականակիտ ջուրերով և շրջապատեալ լեռներու շղթաներով : Սոյն դաշտը ունի քանի մը Հայ գիւղեր :

Կիւզէլ Տէրէն կտրել անցնելով՝ յետ քանի մը ժամուց, հասանք Կարճկանայ դայմագամանիստ Բինարանց անունով Հայ գիւղաքաղաքը անշուք, և հիւրընկալուեցանք անդւոյն Գայմագամ պէյէն և Տ. Պօղոս Քահանայէն, որոնցմէ ևս հրաժեշտ առնելով մեկնեցանք և հասանք դաշտի կեդրոնը և լեռնգլխ անունով Հայ գիւղը գիւղերեցինք : Յաջորդ առաւօտ անկից ալ մեկնելով դէպի հիւսիս՝ լեռներու մէջ և վանայ ծովակին մօտիկ պատմական թուխ գետի ափին հանդիպեցանք, որ իրեն վճիտ և անմահական ջուրը դուրս կը ժայթքէ բաղմագողջ ջրվէժի կամ հրաբուլիսի մը ժայթքումին նման, և ուր հանգիստ

առինք փոքր ինչ, և ապա անցանք Սուրբ անունով Հայ նկարչագեղ զիւղն ու մերձակայ Ս. Կարապետի Վանքը, որոնք կը բարձրանան ծովակին հարաւակողմի անտառախիտ լեռանց կողերուն վրայ. անոնց հեռւոր արեւմտեան կողմերը կանգուն են Խնձարգին, Ուրտափ, Դատվան, Զորկոնք և այլ Հայ գիւղերը. ու կ'երեւին մշակոյթները անտառակներով և սիրուն պարտէզներով, և որոնք ծովակին հարաւի, արեւմուտքի և հիւսիսի եղերքները պատելով իրենց դալարազուարճ և թուխ կանանչ անգաստաններով՝ ծովակին ամայութիւնը կը մեղմեն և անոր կուտան կենդանութիւն և հրապոյր մը աննման :

Ծովակի արեւմտեան հիւսիսակողմը կը բարձրանան թեկն ի թեկն Գրգուռ և Նեբրովթ հսկայ լեռինք, և յայնկոյս ծովուն վիթխարի Սիփանայ սարը, իսկ աւելի մեծ հեռաւորութեան մը մէջէն ընդ հիւսիս հազիւ կը նշմարուի Մասիսի ձիւնապատ և ամպածրար գագաթը՝ միգամածի մը նման՝ երկնապող : Սորբայ և Կարապետի Վանքը կառուցուած է դէպի ծով յառաջակարկառ ապառաթի մը վրայ, որ ծովէն հարիւր մետրէն աւելի բարձր է և շուրջանակի կը պարզէ հիասքանչ տեսարան մը :

Անցանք այս սրտազրաւ և խաղաղաւէտ վայրերէն և ծովափնեայ լեռանց բարձրութիւնները կտրելով՝ երկու երեք օրէն հասանք Աղթամար, մեր հաւել թողլով լեռնակողմի մը վրայ Ս. Յակոբ անունով պարսպապատ Վանքը :

Ծովակին հարաւային արեւելեան ափանց վրայ չինուած է Ախալանք անունով Աղթամարայ դրսի ուռնը՝ ընդարձակ և հանգստաւէտ. ունի իր յատուկ եկեղեցին, և անոր շուրջը կը տարածուին վանքին անտառանման ընդարձակ պարտէզները և գաշտերը՝ ջրաւէտ և դալարուտ :

Կաթողիկոսական տեղակայ Տ. Արսէն վրդպ. հոս ընդունեց զիս իբրեւ նախաձեռնութ մը, որովհետեւ վիճա-

կային ինչ ինչ գործերու համար ժամանակաւ ի Բաղէշ այցելած էր ինձ իւր հետեւորդներով : Իսկ բուն Աղթամար կղզին Ախալանքի հանգէպ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ ծովուն մէջէն կը բարձրանայ հոկայի մը նման :

Հետեւեալ օր նստակ նստելով այցելեցինք Աղթամար՝ որոյ ափունքէն եկեղեցական արարողութեամբ ընդունեցին զիս միաբան Տ.Տ. Ներսէս, Պօղոս, Եգիկ և Դանիէլ վարդապետներն, Ղեւոնդ Սարկաւազ եւ երեսուն որբ ուսանողներ՝ և ուղղակի առաջնորդեցին ի Սր. Խաչ եկեղեցին՝ հայկապ և մեծակառոյց, ուր աղօթելէ զկնի առաջնորդուեցայ Կաթողիկոսարանի մէկ սենեակը և հոն քիչ մը հանգստանալէ զկնի այցելեցի նախ Որբանոց-Վարժարանը և օրհնելով ու մխիթարելով ուսանող մանուկները՝ վերադարձայ բնակարանս :

Գիշերը հոգեւորականաց հետ անցնելով առաւօտուն այցելեցի Վանուց մատենադարանը, որ ունի բաւական թուով տպագիր եւ մանաւանդ ձեռագիր մատենաներ՝ ամենքն ալ խնամքով պահուած. ուշադրութեան արժանի էր մեծ եւ փոքր սեւ քարէ անօթներու եւ զանաձեւներու հաւաքածոյն, ամենքն ալ ծածկուած բեւեռազիր արձանագրութիւններով, զորս Միաբանութիւնը իբր թանկագին հնութիւններ հոգածութեամբ եւ խնամքով կը պահէր :

Ժ. Դարուն մէջ կառուցեալ Տաճարը, որ Արքունեաց Գաղիկ թագաւորի դաստակերն է, հաղարամեայ խնկարոյր հնութեան մը դրօշմը ունի, ներքուստ եւ արտաքուստ յոյժ գեղապատշաճ յօրինուածքով եւ չափաւոր մեծութեամբ կաթողիկոսական փառաւոր Աթոռը թափուր կը մնայ դժբախտաբար :

Տեսայ Ս. Միլենոնի օրհնութեան գեղակերտ կաթանսարձաթեայ եւ բաւական թուով սրբոց մասունքները. աչքէ անցուցի եկեղեցական զարդերն ու զղիստեղէնները, որոնց մէջ յարգի եւ պատուական նիւթերու սթոֆաներ

ալ պակաս չէին : Տաճարի հարաւային դրան վրայ ամպիոն մը կը գտնուէր, ուր կարելի է ելնել մերձակայ սիրուն զանգակատան հրկրորդ յարկէն անցնելով, ամպիոնը քարեայ սիւնակներով բաղրիք մը ունի յառաջակարկառ ի տաճարն, ուրկէ կարելի ի տեսնել Ս. Եկեղեցւոյ ներքնամասը, այդ պատկառելի ամպիոնը կըլած է երբեմն այդ նուիրական տեղին, ո՛ւր կենալով կ'ազօթէին Գազիկ թագաւոր և թագուհին՝ անջատ ժողովուրդէն : Բազրիքին սիւնակներուն վրայ կան՝ ըստ խորհրդաւոր տեսիլան Նզեկիէլի՝ չորեքին կենդանակերպք, որոնք զէպի տաճարը երկարած սեւեռուն աչքերով անքթիթ կը նային Ս. Եկեղեցին՝ նման խորհրդաւոր տիկնոջներու :

Տաճարը կառուցեալ է սրբատաշ քարերով եւ ունի վրան վայելուչ զմբէթ մը համեմատական մեծութեամբ : Կը պատմեն՝ ըստ արձանագրութեան՝ թէ շինուած քին բոլոր քարերը ի ներքուստ ազուցիկ երկաթներով զօգուած ու կըլած են միազանգուած մը : Ս. Եկեղեցւոյ արտաքին չորս պատերը ինչ եւ Նոր Կտակարանի տեսաւորներու, սրբոց եւ մի քանի Հայ իշխանաց բարձրաքանդակ պատկերներով զարդարուած են : ու շարուրութեան արժանի է արեւմտեան պատի վրայի այն պատկերը, յորում Գազիկ արքայ թագաւորական ծիրանին վրան առած և աջ ձեռքով Ս. Եկեղեցւոյ մանրանկարը բռնած, խոնարհաբար կը նուիրէ զայն փրկչին Յիսուսի : Սոյն մանրանկարի մուտքնով նմանութիւնը կը տեսնուի Կ. Պոլսոյ Գանձիյէ Ճամիի ներքնագաւթի մէկ պատին վրայ : Արեւելեան պատին վրայ կան նաեւ Գազիկ թագաւորի կիսանդրին եւ շուրջը իշխաններ, թագաւորը ի ձեռին բռնած ունի բաժակ մը : — Իսկ հարաւային դրան երկու կողմերը կարծես պահակ կեցած են Սահակ եւ Համազասպ իշխանք վասպուրականի, եւ որոց անուանք ալ փորագրուած են ստորեւ արձաններուն :

Աղթամար կղզին արեւմտեան կողմէն դիտողին ապա-

ռածէ բարձր պարիսպ մը կ'երեւի. գոգցես վիթխարի հսկայ մը կանդաղուած լինէր ծովուն մէջ :

Բաւական բարձր խարակներ ունի նաեւ հիւսիսակողմը. իսկ հարաւ եւ արեւելք չափաւոր բարձրութիւններ կը ներկայացնեն, որոնց վրայ շինուած են վանական հաստատութիւնք, եւ ասոնց շուրջ կան պարտէզներ եւ այգի : Նաւակով կղզիին շուրջ չըջան մը ընելով երբ հարաւակողմէն կղզին պիտի ելնէինք, Միարանք ցոյց տուին մասամբ ծովէն դուրս եւ մեծաւ մասամբ ծովին մէջ խորասուզուած ապառաժներ, որոնց վրայ՝ ըստ պատմութեան միարանից՝ ժամանակաւ թագուհին հոյակապ ամարանոց բնակարան մը շինել տուած է եղեր, բայց ծովը բարձրանալով ապառաժներն ալ հետզհետէ սկսած են անյայտանալ :

Կղզիին հիւսիսակողմը կիրճ մը կը գտնուի, որ կը նայի զէպի հիւսիս մինչեւ հեռաւոր ափունքները ամայի և միապաղաղ ծովուն, քսան մեթրաչափ ծովէն բարձր է կիրճը, և որուն արեւելքն ու արեւմուտքը ապառաժները պարիսպի նման կեցած են. հոգեւորականութիւնը ուղեւով անակընկալ մը ընել ինձ, իրիկուն զէմ հոն աւազնորդեց զիս և շարուած քարերուն վրայ նստած թէյ վայելեցինք. նոյն միջոցին հոգեւորականք ոգեւորութեամբ սկսան երգել անմահն Պ. Բաֆֆիի «Ձայն տուր ո՛վ ծովակ» երգը մինչև ցաւարտ. յետոյ պատիեցին թէ ժամանակաւ Պ. Բաֆֆին Աղթամար ուխտի կուգայ ծպտեալ և քանի մը օր մնալով ամբողջ կղզին վեր ի վայր կը շրջի. մերթ կը տեսնեն որ կիրճին այն տեղը ուր զիս նստեցուցած էին, Պ. Բաֆֆի նստած կը լինի եղեր միայնակ և ձեռն ի ծնօտի՝ անշարժ գիտելով ծովուն վրայէն հորիզոնի մէջ զրեթէ կորսուած վանքաղաքը, կտուց և Լիւմ կղզիները զէպի հիւսիս. վանականք լրտեսելով կը տեսնեն որ Պ. Բաֆֆի թուղթ ի ձեռին մերթ կը գրէ եղեր, Մինչ այս մինչ այն կը մեկնի հիւրը

և շատ ուշ կ'իմանան թէ իրենց այցելողն է Պ. Բաքիին և «Չայն տուր ու ծովակն» ալ հոն բանաճիւսած է՝ տեղւոյն տպաւորութիւնէն ներշնչուած։ Երգին սկզբնաւորութիւնն է «Ամէն տեղ խորին լուսթիւն, կարծես թէ մեռած լինի բնութիւն. նստած սղաւոր, պանդուխտ, միայնակ, ս'հ, քեզ եմ տեսնում, ո՛վ փայլուն լուսնակ, եւն,» Ապա կ'սկսի «Չայն տուր ո՛վ ծովակ եւն,»

Հետեւեալ օր նաւակով մեկնեցանք Աղթամարէն Ախալանք եւ անտի աշտանակիալ ի ձի՝ արեւմտահարաւ ընթանալով կէս ժամէն հասանք Նարեկ գիւղը հայաբնակ, որուն կեդրոնը բարձրացած է Նարեկայ վանքը, ուր կայ որբանոց մըն ալ։ Ահա այս վանքին մէջ ապրած է մեծ հոգեւորդ և ջերմեանդ աղօթողը Ս. Գրիգոր Նարեկացին եւ հոս ալ ամիսփութած։ Մեր առաջին պարտականութիւնը եղաւ անոր սուրբ շիրմին այցելութիւն մը տալ, և ուստի առաջնորդուեցանք անյապաղ Ս. եկեղեցւոյ հիւսիսակողմի նրբանցքներէն դէպ արեւելք և խորանին ետեւը գտանք Ս. Գրիգորի տապանը գեղազիր և գեղազանդակ մարմարիտնով ծածկուած, զոր համբուրեցինք ամենաջերմ փափաքանօք եւ խորին երկիւղածութեամբ։ Այս վանքին մէջ աղօթած է Նարեկացին եւ իրեն հիւսքանչ, ոգեթով եւ հոգեցունց աղօթքները երկնած եւ ի լոյս ընծայած «Կենարարին յիշատակաւ միշտ ճենճերեալ»։

Վանքին արեւմտեան կողմը, լերան մը կողին վրայ, ապառաժներու պէս փորուած ալրի նման նրբանցքներ եւ առանձնանալու միաթիք տեղեր կը տեսնուին։ Նարեկացին միթթ այս տեղերը առանձնանալով՝ ճգնութեամբ ու աղօթքով կ'անցնէ եղեր իւր ժամերը մտամիտի եւ հոգեհորոգ զուարթացած։ Այս ճգնարանն ալ, վանքն ալ դէպի հիւսիս ծովուն մէջ շէտակի իրենց հանդէպ ունին Առ Տէր կղզին։

Երկնային զուարթաց նմանակիր եւ հոգեղինացեալ

հրէշտակաւորն Ս. Գրիգոր վանական վարդապետ այս անձաւանման խարակներու բացուտքէն աչքն ի ծով և ի կղզին շէտակի, աղբասանօք, հառաչանօք եւ պաղատանօք կ'աղօթէ առ Աստուած՝ հոգեով, որաով եւ մտօք վերացեալ, եւ ահա իր ջերմագին բաղձանքը կատարուելով՝ երկնային յափշտակութեան մէջ կը տեսնէ կղզւոյն բարձանց վրայ պատկերացեալ՝ Յիսուս Մանուկն ի գիրկն՝ Տիրամարն Մարիամ Ս. Կոյս, որ կը ձայնէ սրբոյն Գրիգորի, «Առ զՏէր» եւ այն օրէն կղզին կը կոչուի Առ Տէր կղզի։

Յաջող պահու մը մեկնելով Նարեկայ վանքէն՝ նաւակ կը նստինք միաբանից հետ և կ'ուղղուինք Առ Տէր կղզին, որ Աղթամարի արեւմուտքը՝ մէկ ժամ հեռու է անկէ, կղզին զազաթը կը բարձրանանք, որ հարիւր մեդրէն աւելի բարձր է ծովակէն, կղզին շատ փոքր է եւ կը նմանի ապառաժեայ հատեալ կոնի մը։ Ունի բաւական թուով ծառեր և առատ խոտերէն, որոնց թաւոսներուն տակ խեցխեց կոշուած ծովային թռչուններ բոյն չինած են և հազարաւոր հաւկիթներ ու ձագեր կը տեսնուին ու կը վխտան ամենուրեք, որք ասդ անդ կ'ոտոտոսեն համարձակ. աղաւնիներ ալ կը գտնուին։ Կղզին ունի փոքրիկ մատուռ մը, նաեւ ոչխարաց փարախ մը, ուր կը փոխադրուին Աղթամարայ ոչխարները ձմեռուայ եղանակին՝ խոտի առատութեան պատճառաւ։ Կղզին կատարը բեւեկնիի յաղթ ծառի մը բունին վրայ փորագրուած կը տեսնուի որոշ տառերով «Իգնատիոս Արքեպիսկոպոս»։ այդ ծառին հովանիին տակ հանգչեցանք։ Ապա Առ Տէր շուրջ նաւակով չըջան մը ըրինք և վերադարձանք Ախալանք։

Ախալանքէն դէպ արեւելք ընթանալով՝ երեք ժամէն հասանք Ոստան գայմագամանիստ գիւղաքաղաքը, որուն մերձակայ լերան ստորոտը չինուած է Զարահան Ս. Նշան վանքը՝ թրքաց ծանօթ Շեքալար Մանասբերը, Յիսուսակներ

ուր հանգիստ առինք պահ մը : Վանքը ծովահայեաց է, եւ որուն առջեւ կը տարածուին դալարաւէտ անդամ տաններ՝ մինչեւ ծովակ երկարած : Վանքի Ս. Եկեղեցւոյն հիւսիսակողմը պատի մը ստորոտն է պատմագիր սրբայն Եղիշէի հանգստարանը, անշուք եւ անփառունակ հողակոյտ մը, զոր համբուրեցինք երկիւղածութեամբ եւ խորին յարգանքով : Միաբանք կը պատմէին, որ սուրբը այս վանքին մէջ ապրած եւ հոս ալ ամփոփուած է մարմինը :

Կանանչ դաշտին մէջ չէնքի մը մնացորդ քարերէ փոքրիկ բարձրութիւն մը կը տեսնուի՝ ուռնիի ծառերով հովանաւորեալ, Ամատունեաց սուրբն Եղիշէ ամէն օր ուրոշ ժամերու մէջ հոն կ'երթայ ու կը նստի եզեր առանձինն՝ երեսն ի ծով, որ գուցէ անոր հոգեղունաց մտքին եւ ոսկեղենիկ գրչին ներշնչարանը եղած է :

Ոստանայ բնակչութիւնը ամբողջովին թուրք է, եւ սակայն ժողովուրդը տարին քանի մը անգամ վանքի արտերուն մէջ կ'աչխատի ու ցորենը կը հնձէ՝ ձրիաբար՝ ղուպաբա անուան տակ յարգանք մը եւ մեծարանք մը, որ դարերու հնութենէն կուգայ անշուշտ :

Կրկին անգամ համբուրելով Ս. Եղիշէի անշուք քունարանը՝ տխուր տպաւորութեան մը տակ մեկնեցանք արեւելք, եւ կէս ժամէն հասանք Սպիտակ վանքը, որ գետեղուած է Արտօսը լեռան ստորոտը բարձրաւանդակի մը վրայ, եւ սր կ'ընդգրկէ բացատտաներու եւ ծովակի վրայէն շուրջանակի ընդարձակագոյն հորիզոն մը նկարչագեղ եւ ակնապարար : Վանքի վերնայարկը քիչ մը հանգիստ առնելով եւ բանաստեղծական վսեմ տեսարանի համայնապատկերը անյագօրէն դիտել ըմբոշանալով՝ խոր հիացումի եւ հոգեկան յափշտակութեան մը տակ ինկանք ճանապարհ Վան երթալու համար :

Բ.

Այցելութիւն ի Վան եւ ի վանօրայս նորին

Սպիտակ վանքէն մեկնելով շարունակեցինք մեր ճանապարհը դէպի հիւսիս : Ծովակէն սակաւ ինչ հեռու էր մեր ուղեգիծը, զոր կտրել անցնելու առնէ կը հանդիպէինք մերթ ձայ գիւղերու եւ անչէն վանքերու : Անցանք նաեւ Անգղ գետը ու Համանուն գիւղը, որք Եղիշէի պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնեն, եւ ուր ուրեմն հասանք ծովամերձ Արտամիտ Հայ գիւղը եւ անոր ծովափնեայ ընդարձակ պարտէզները սնտառանման Բազմատեսակ բիւրաւոր պտղատու ծառերը չար ի չար այնքան խիտ տնկուած են, որ անոնց տերեւաշատ սաղարթներէն ներս արեգական ճառագայթները անգօր են թափանցելու : Արտամիտի խնձորը ի հնուց անտի համբաւաւոր եղած է մեծութեամբ, կարմրերփնութեամբ եւ անոյշ հոտով : Արչակունի թագաւորներէն չատեր, եւ մանաւանդ Արտաշէս Բ. Արտամիտը իրենց ամառանոյ ընտրած էին : Իսկ թագաւորազն կամ ծիրանաձիններու բնակութեան յարմար տեղ սահմանուած էր Ոստան : Երեք ժամու չափ սոյն պարտէզներուն մէջ հանգիստ առնելէ զինի՝ մեզ ճանապարհը շարունակելով իրիկուան ուշ առնէ ժամանեցինք Վան քաղաք եւ իջանք ուղղակի Ազգային Առաջնորդարան, ուր հիւրընկալեց զմեզ Առաջնորդ Տ. Սահակ Ծ. Վարդապետ Բագրեւանդեան :

Երեք օր պաշտօնական այցելութիւններ ընդունելէ եւ փոխանակելէ զինի՝ առաջնորդութեամբ Տ. Աւետիս քահանայ Աւօյեանի մեկնեցանք Վանէն եւ ութը ժամէն

ժամանեցինք Լիմ անապատ, որ վանայ հիւսիսակողմը ծովակին դէպի ցամաք խորասուց երկարած ծովաբազուկին մէջ իբրեւ թագուհի բազմեալ՝ ողորկ, գոլտը եւ սիրուն կղզեակ մըն է : Եկեղեցական ուխտի անդամներն էին յայնժամ Տ. Տ. Թադէոս, Գաբրիէլ եւ Մեսրոպ Վարդապետներն ու միաբաններ, որոնք հիւրընկալեցին զմեզ ըստ պատշաճի :

Լիմ անապատի միարանք կ'առըին անօլաճոյճ կենօք, առանց մեղէնի՝ ամենապարզ սնունդ մը հագիւ կ'ստանան : Իրենց բովանդակ զբաղումներն են աղօթք հանապաղօրեայ եւ ձգնազգեաց հոգեւորական կրթութիւն ու մտածական : Անապատս ունի փառաւոր եկեղեցի մը՝ նուիրեալ յանուն Սրբոյն Գէորգայ, որ եկեղեցական զարդերով, զգեստեղէնով եւ ձեռագիր ու տպեալ մատեաններով բաւական ճոխ է . թէեւ միաբանից խուցերը շատ անշուք են :

Կղզին բաւական ընդարձակ է եւ ունի այգի, պարտէզ եւ վարելահող : Երկու գիշեր մնալով կղզին, նաւակով մը ցամաք ելանք եւ քանի մը ժամ անցուցինք դրսի տունը, որ է վանք ծովեզերեայ, եւ որ չուրջը ունի կղզիին սեփական պարտէզներ, աղբիւրներ եւ մըշակելի հողեր, ուսկից կ'երեւին լեռան մը բարձանց վրայ Տիբամօր անուանեալ վանքն ու գիւղը : Եւ անկից ալ մեկնելով դէպ հարաւ՝ երեք ժամէն հասանք Լիմ անապատի փառաւոր ագարակ-պարտէզը ծովեզերեայ, որ կը յորջորջուի Ս. Էջմիածին, որովհետեւ սոյն անուան նըւիրեալ մատուռ մը ունի մէջը :

Այս գրախոսանման վայրը ակամայ ձգելով հոռենիս՝ շարունակեցինք մեր ճանապարհը ծովեզերքէն, եւ չորս ժամէն հասանք Կտուց անապատի դրսի տունը, ընդարձակ, օգտաւուն եւ գրեթէ ամէն յարմարութեամբ լի վանք մը : Արդէն ժամ առաջ ընդառաջած էր մեզ Վանահայր Տ. Ստեփան Մ. Վարդ. Աղազատեան, որուն

կղբայրական մեծարանքները վայելելով՝ իրիկուան մօտ եզան սայլ նստած քառորդէ մը հասանք ծովեզերք, եւ նաւակ նստելով նոյնչափ ժամանակի մէջ ոտք դրինք կղզին : Ծովեզերքէն ընդունեց զմեզ հոգեւորականութիւնը եւ երգեցողութեամբ առաջնորդեց ի Ս. Կարապետ եկեղեցին, ուր պահիկ մը աղօթելէ յետոյ՝ բարձրացանք վանահօր սենեակը ու հանգիստ առինք : Վանքին մէջ կային Տ. Եղիազար եւ Տ. Գրիգոր ծերունազարդ միաբան վարդապետները . — Տ. Եղիազար Վրդ. եւ Լիմ անապատի Տ. Թադէոս Վարդապետ արդէն նախածանօթ էին ինձ ի Ս. Երուսաղէմ :

Անապատս ունի կովիկ եւ սիրուն եկեղեցի մը, եկեղեցական զգեստեղէններ եւ զարդեր պատուական, որոշ թուով ձեռագիր եւ տպագիր մատեաններ, զորս միաբանութիւնը խնամքով եւ գուրգուրանօք կը պահէ : Միաբանից բնակարանք բաւական ընդարձակ եւ հանգստաւէտ էին :

Կղզին չափաւոր մեծութեամբ եւ խարակներու միջակ բարձրութեամբ վայելուչ դիրք մը եւ առինքնող հրապոյր մը ունի զոհար ական նման, օդը զովասիւք եւ կլիման բարեխառն, ինչպէս Լ Աղթամար կղզին : Նաւակով Լիմի չըջանը ըրած էինք արդէն, նոյնը կրկնեցինք եւ աստ, ու միաբանութենէն հրաժեշտ առնելով մեկնեցանք ցամաք եւ անտի Տ. Ստեփան Մ. Վարդապետին հետ ձիաւորեալ՝ քանի մը ժամէն հասանք Սևեւաւոս կոչուած Կտուց անապատի ընդարձակ եւ պերճ ագարակը ծառազարդ, եւ անկից ալ մեկնելով՝ իրիկունը ուչ առնել ժամանեցինք ի Վան :

Քաղաքին վեց - եօթն Ս. Եկեղեցիները իրենց ընդարձակութեամբ եւ ոսկեղօծ ճաշակաւոր խաչկալներով փառաւոր են եւ գեղեցիկ, եւ երբ կրօնական եւ եկեղեցական արարողութիւնք, հոգեւոր երգասացութիւնք ու աղօթք կուգան միանալ ասոնց՝ բաւական են հաւատաց-

եալին բարեպաշտական զգացումները զարթուցանելու եւ ջերմեւորութիւնը արծարծելու : Գրկին կիւրակէներ վիճակեցաւ ինձ քարոզել բարեպաշտ հաւատացելոց երկու Ս. Եկեղեցիներու մէջ, իսկ միւս Ս. Եկեղեցիները այցելեցի եւ աղօթեցի առաջնորդութեամբ Առաջն. փոխանորդ Տ. Մեսրոպ աւագ - քարանայ ձանիկեանի : Չի մոռցայ յարմար առիթներ այցելել նաեւ Ազգ. վարժարանները, որոնք բաղդատարար մերձակայ սահմանակից հայաշատ կեդրոններու՝ բաւական բարեկարգ էին եւ ուսման մակարդակաւ աստիճանաբար բարձր :

Ամերիկեան Միսիոնար Վերապատուելի Տօքթօր Բէյ-նօլտսի ընդարձակ հաստատութիւնն ալ այցելեցի, յորում երկսեռ ուսանողներու, զանազան արհեստներով զբաղողներու, գործակատարներու, գործաւորներու եւ հիւանդանոցի մէջ անկողնոց ծառայողներու թիւը հազարի կը մօտենար, ինչպէս հաւաստեցին ինձ : Նոյն միջոցին զուգադիպաբար օրինորդաց վարժարանի տարեկան քնննութիւնը տեղի ունենալով՝ Մր. Բէյնօլտսի կողմէն ազնուաբար հրաւիրուեցայ պահիկ մը քննութեան, եւ շատ գոհ մնացի այն պատճառաւ՝ որ չափահաս օրինորդներ խելահասօրէն ազգային եւ եկեղեցական պատմութեանց աւարտական քննութիւն կուտային : Տօքթօր Բէյնօլտս բազմաձեռնարկ անխոնջ աշխատող միսիոնար մըն է, եւ իրեն կատարած գործերովը եւ արտադրած արդիւնքներովը գնահատելի :

Հրաւիրմամբ Որբանոց - Վարժարանի եռանդուն Հիմնադիր-Տնօրէն Համբարձում Էֆ. Երամիանի, յետ վարժարանական քննութեան՝ վարժարանի ընդարձակ սրահին մէջ տրուած տարեկան պաշտօնական հանդէսին ներկայ գտնուեցայ՝ ընկերակցութեամբ Առաջնորդ Տ. Սահակ Ծ. Վարդապետի : Ի քաջալերութիւն ժրջան Տնօրէնին եւ ուսանողաց՝ ներկայ էին կուսակալ Թահիր փաշա, Չինուորական հրամանատար Ֆէրիք Հիսէյին

փաշա, գատաւոր, տէֆթէրտար եւ միւլթի Էֆէնտիները, կառաւարական եւ զինուորական երկուտասնեակ մը բարձրաստիճան պաշտօնատարք եւ ազգայինք մեր :

Հանդէսին մէջ բարձրագոյն կարգի աշակերտաց կողմէն բնագիտական գանաղան փորձեր կատարուեցան եւ տրամախօսութիւններ տեղի ունեցան՝ ի գոհացումն հանդիսականաց հետաքրքրութեան : Որոնցմէ յետոյ պարագային յարմար թրքերէն բանախօսութիւն ընել ինձ վիճակեցաւ եւ Առաջնորդ Ս. Հօր ալ հայերէնը : Հանդէսը փայլուն էր եւ տպաւորիչ, եւ հանդիսականք գոհունակ տպաւորութեամբ մեկնեցան վարժարանէն : Սոյն վարժարանը վանայ մէջ եզակի է :

Աստանօր պարաիմ շնորհակալութեամբ յիշել Երամեան ազնիւ Համբարձում Էֆէնտին եւ իր հօրեղբօրորդիները, նաեւ Պետրոս պէյ եւ Փանոս Էֆէնտի Գաբամաճեան եղբայրները եւ Մկրտիչ Էֆէնտի Մաքսապետեան, որոնց յարգալիւր եւ սիրալիւր հիւրընկալութիւնները վայելեցի շարաթներով :

Գերմանացի հայագէտ Տօքթօր Պ. Պէլլա եւ Պ. Լեման վանայ արեւելեան հիւսիսակողմը, կէս ժամ նոստրութեան վրայ գտնուած եւ Ակոբի քաղ (Թօփրազ Գալէ) կոչուած լեռան վրայի աւերակները պեղած եւ խուզարկութիւններ կատարած էին տարի մը առաջ : Այս լեռան ապառաժուտ մէկ կողին մէջ փորուած է ի հնումն Մհերի այլ կոչուած ընդարձակ քարանձաւը, եւ սոյն լեւը Շնորհաց թուականէն հինգ-վեց դար առաջ եղած է Ուրարտեան թագաւորներու ամրոցը, իւնց արքունիքով, պալատներով, գանձատունով ու կուտունով, զորս կանխաւ ընդարձակօրէն նկարագրած էին ինձ ի Բաղէշ իրենց այցելութեանց միջոցին վերոյիշեալ Տօքթօր Պ. Պէլլա եւ Պ. Լեման հնախոյզք : Ասոնց թարգմանի պաշտօնը կատարած է յայնժամ Մկրտիչ Էֆէնտի

Մաքսապետեան, որ այս անգամ ազնուարար անձամբ առաջնորդելով ինձ Թօփրագ Գալէի աւերակները և անոնց ամէն կողմերը շրջեցնելով՝ հարկ եղած բացատրութիւնները և տեղեկութիւնները առաւ ինձ ի գոհացումն : Ըստ պատմութեան Մկրտիչ էֆ.ի՝ գտնուած հնութեանց մէջ բաւական հետաքրքրական առարկաներ կան եղբր. զոր օրինակ՝ գեղարուեստական ոսկեծոյլ օձ մը փաքրիկ՝ թանկագին գոհար ականց աչքերով և բնականին պատրանքը տուող. ոսկի, արծաթ և պղինձ փոքրաքանակ հին դրամներ, զանազան տեսակ քանի մը հարիւր գործիքներ քարէ դարեան (սիլէքս), կոտտան աշտանակներ եւլն :

Ասկէց զատ առաջնորդեց ինձ այն եկեղեցիները և վայրերը, ուր բւեռագիր արձանագրութիւններ կային : — Ուշադրութեան արժանի էր վանայ հիւսիսակողմը, բերդէն քիչ հեռու, դարպասանման տաշուած մէկ ուղղացիք ապառաժին վրայի բազմատող բւեռագիր արձանագրութիւնը, որ կռապաշտներու պաշտած և երկրպագած իւրաքանչիւր աստուածի գոհագործելի անասնոց տեսակներն ու օրերը կը սահմանէ պատուիրանադրութեամբ :

Ինձ անմիջական պարտք համարած էի Ազգի սիրեցեալ Սրբազնագոյն Հայրապետին, Վեհ. Տ. Տ. Մկրտիչ Խրիմեան Հայրիկի երբեմն բնակած տան և ընտանեաց այցելութիւն մը տալ ի յարգանս Նորին Վեհափառութեան. այդ նուիրական պարտքը կատարելով՝ Նորին Ս. Օծութեան ալ գրեցի :

Ամենէն յարմար ժամանակս սահմանած էի ցանկաւ լոյն վարագայ վանուց այցելութեան ելնել, և փափաքիս հասայ : Պատիւ մը ընելու համար ինձ՝ ընկերացան ազնուարար Գարամաճեան Եղբարք, փանոս էֆ. և Պետրոս պէյ, նաեւ Մկրտիչ էֆ. Մաքսապետեան : Վանք

ժամանելունս՝ ընդունուեցանք Վանահայր Տ. Վրթանէս Վարդապետէն. կային նաեւ Որբանոցի ուսանող տաներ հարիւրէն աւելի : Նոյն երեկոյին Ս. Եկեղեցւոյ դրան առջեւ՝ եղջիւրներուն երփն երփն նարօտ կապած պարարակ եզ մը ներկայացուցին, որ բարեպաշտութեան վազորադայնի գոհելի մատաղցուն էր հոգեբաժին, ուստի ըստ մաշտոցի օրհնեցինք ալը, զոր կերուցին պարարակ եղան, սրով արարողութիւնը լմնցած էր : Հրաւիրմամբ՝ կիրակի առաւօտուն կանուխ Ս. Պատարագ մատուցանելու հոգեւոր մխիթարութիւնը ունեցայ, որուն պէտք և ջերմ փափաք ալ կ'զգայի :

Վանքը երկու ժամու չափ հեռու է քաղաքէն և անոր արեւելեան լեռանց դաշտաձեւ և բարձրադիր կողերուն և տարատափներուն վրայ ընդարձակօրէն փռուած է և ամենամաքուր ջինջ օդով օժտեալ. ունի չուրջը անտառ և պարտէզներ՝ առատ և ականակիտ ջուներով ոռոգեալ : Խաղաղ բնութիւնը իրեն վեհութիւնը դրոշմած է վանքի մթնոլորտին մէջն ա չուրջը, աննման կլիմայ մը և զովասիւք օդ մը հեզաբար և հեշտաշունչ թեւապարելով՝ գոգցես ներշնչարան են ամենասուրբ խոկումներու :

Հռչակաւոր մենաստանը երբեմն հօթն Ս. Եկեղեցիներով փառաւորուած էր, և աստի ծագում առած է Սեփ Բիլիսէ անունը : Եօթնէն չորս եկեղեցիները աւերակ են. մին կը ծառայէ իբր թանգարան գրեանց և եկեղեցական մատենից հնութեանց և նորոց, իսկ միւսը շտեմարան է արմատեաց : Միջին Ս. Եկեղեցին բաւական կոկիկ է եւ զարդարուն, և հանապազօրեայ պաշտամունք հոն կը կատարուին, և նոյն տաճարի մէկ սեղանին առջեւ որոշ դամբարաններու տակ կը հանգչին խաղաղօրէն նշխարք Սենեքերիմ թագաւորին Արծրունեաց և Գետադարձ Պետրոս Կաթողիկոսին :

Պետրոս պէյի նախաձեռնութեամբ վանքի արեւելա-

կողմը տասնեակներով կոկիկ սենեակներ շինուելու սկսած ու մօտ էին աւարտելու : Գործ բարի եւ յիշատակ խընկելի :

Աւերեալ կեղեցեաց միոյն մեծայայտ քարերով շինուած որմին վրայ կարգացի տեղ մը արձանագիր մեծատառ, որ եթէ յիշողութիւնս զիս չի պատրեր՝ մօտաւորապէս հետեւեալն էր. « Ինեցաւ Ս. Տաճարս ծախիւք Խուշիուշ տիկնոջն Սենեքերիմայ, դստերն Գազկայ : »

Հետեւեալ առաւօտուն մեր խումբին միացաւ և Յակոբոս էֆ. Սրբանձտեանց, ուստի վաղայարոյց ձիաւորեալ՝ սկսանք տակաւ բարձրանալ լեռանց կողերն ի վեր, անցնելով զովասփիւռ և ծառաշատ հովիտ, ձոր և ծովաներէ : մերթ պատահելով խոխոմներու, և քերիւ անցնելով ապարանջան աղբիւրի լեռներն ի վար կարկաչող առուակին եզերքէն. ժամէ մը հազիւ հասանք Վերին Վարազայ աւերակ շէնքին վերնակողմը գտնուած Բրիտանոսաղրիւր և Կաթնաղրիւր ցրտասառն ակերուն մօտիկ և հոն հանգիստ առինք պահ մը : Ասկից որոշ կ'երեւին Գալիլիոյ քառաժայռ լեռն ու հանդիպակաց Ասղլան բերդ կոչուած սարը, որոնք մերձաւոր լեռանց չղթաներուն ամենաբարձր կատարներն են. և հոսկ ուրեմն անոնց վրայ բարձրացանք քառսրդէ մը :

Այս վայրերէն ամենաորոշ կերպով կ'երեւի օրերով հեռաւոր սիգապանծ Մասիսը դէպի հիւսիս, որ Արաբատեան անրաւածաւալ դաշտին մէջ հաստախարխիւս կոթողուած է աննկարագրելի հսկայի մը նման՝ ամպածրար և կէսէն վեր համակ սպիտակափառ. գոցցես դաշտին կեդրոնը ձիւնեղէն աներեւակայելի աշտարակ մը տընկուած լինէր, մերձաւորապէս ութն քիլոմետրեան երկնաբերձ բարձրութեամբ, որ Նոյեան տոպանի հիւրընկալուչը, մարդկային ազգի խանձարուրն ու որորանը եղած է, և անկէ ալ նոյն իսկ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր միշտ հանդիսարան դարձած վաղնջական ազ-

գերու իրերայաջորդ մեծութիւններուն և փառքերուն, անոնց յեղափոխութեանց, ծագումին և շիջումին, կանգնումին և կործանումին : Կարծես այս ամէն յեղափոխութիւնները, մանաւանդ Հայոց ազգի շիջեալափառ փառքերը իր հսկայ և մեծագնացուած թեւերուն ու թիկունքներուն տակ առած և անհետ ծածկած է : Առաջին անգամ այս դիտարանէն Մասիսը դիտողը զարմանախառն հիացում և ապա սոսկում ու սարսուռ կ'զգայ՝ մարմինը փշաքաղուելու աստիճան :

Ըստ հաւաստի պատմութեան Ս. Եկեղեցւոյ՝ Գալիլիոյ լեռան մէկ խաչաքարին տակ Սրբուհին Հովփսիմէ կոյս ամփոփած էր Ս. Նշանի կամ Կենաց փայտի մի մասը, որ մօտ երեք հարիւր տարի ծածկուած մնաց հոն, մինչեւ որ հրաչապէս յայտնուեցաւ յամի Տեառն վեց հարիւր յիսուն եւ երեք. ի յայրապետութեան Տեառն Ներսիսի Շինողի և ի զօրավարութեան Վարդ Պատրիկի : Մինչ Վարազայ Ս. Եկեղեցւոյն մէջ օրուան երրորդ ժամուն կ'ապաստորէին և կ'աղօթէին երկօքին ձգնաւորք, թոթիկ և անոր աշակերտը Յովէլ, Վարազայ լեռը լուսաւորուեցաւ յանկարծ, և Ս. Խաչը՝ ի տես բազմութեան հաւատացելոց՝ իւր տեղէն թռչելով լուսափայլ երեւմամբ մտաւ Վարազայ Ս. Եկեղեցին և հանդէսեաւ Ս. Սեղանոյն վրայ : Ի յիշատակ այս հրաշքին՝ Հայոց Ս. Եկեղեցին այն ատենէն Վարազայ Ս. Խաչի տօնը սահմանեց, որ կը տօնէ ամէն տարի :

Սոյն նուիրավայրերը հիացումով ու սքանչացումով ընդ երկար դիտելէ զկնի՝ իջանք ի ստորին Վարազ եւ անկից՝ հրաժեշտ առնելով Հայր Վրդանէսէն՝ մեկնեցանք շնորհակալութեամբ, և կէս ժամէն հասանք Կարմրուորայ վանքը :

Ս. Կարմրուոր շինուած է Վարազայ վանուց լեռներուն արեւմտեան զառթթափներուն վրայ, և ուղղակի

կը նայի արեւմուտք՝ լայնարձակ հորիզոնի մը վրայէն Վան, անտի ծովակի երկայնութիւնն ու լայնութիւնը անարգել գիտելով : Կարմրուր իւր փոքրիկ դերքովը, վայելչութեամբն ու գեղեցկութեամբը նման է խնկատուփի մը, եթէ ներքի է այս նմանութիւնը : Վանքը ունէր վեշտասան որբերու յատուկ որբանոց մը, զոր Փանոս էֆ. Գարամաճեան անձնական ծախքովը կը հոգար ազգափրարար, և կը խնամէր և հայրաբար կը գուրգուրար անոնց վրայ : Աստ ևս քանի մը ժամ հանգիստ առնելով իջանք Վան :

Վանայ հիւսիսակողմը երեք ժամու հեռու է Սառնապատի Ս. Գրիգոր վանքը, ուր այցելեցինք Տ. Աւետիս քահանայի և ուսուցիչ Մամբրէ էֆ. ի ընկերակցութեամբ, ի ճանապարհին մեր ձախակողմը ունէինք Զորափոր գիւղը, որ Զորափորեցի երջանկայիշատակ Տ. Սահակ Կաթողիկոսի ծննդավայրը եղած է : Գիշեր մը օթեցինք վանքը և հաճելի ժամանց մը ունեցանք վանքի վերեւ բլրեակ այն ակին վրայ, որ Սառնապատ անունով ծանօթ է, և հոչակաւոր ջուրին թեթեւութեամբն ու քաղցրահամութեամբը, որոնց վկայեցին նաեւ վսիմ. կուսակալն ու զօրաց հրամանատարը, և տեսանք ալ որ անոնց համար զօրքերը ջորիններով ջուր կը տանէին փայտեայ տակառներու մէջ լեցուցած :

Հրաժեշտ առնելով Սառնապատէն՝ վերադարձանք Վան, ուր քանի մը օր ևս մնալով Առաջնորդ Ս. Հր. և ազգայնոց մեր սրտաբուլղի շնորհակալութիւնները մատուցանելով մեկնեցանք Արտամեաի վրայով դարձեալ Աղթամար. և անկից կտրել անցնելով Շատախի և Կարձկանայ լեռներն ու ձորերը քաղցրագուտարձ և հրապուրիչ երկու օրէն ժամանեցինք հոչակաւոր Շէյխ Ժէլալէատինի թէքէն, ուր տնտեսաբար հիւրընկալեց և պատուեց զմեզ Շէյխին հոն հգնող քոյրը, Շէյխ Սօֆի ծառային միջոցաւ : Ամէն ազգէ ճամբորդ անխափր հոն ննջելու

և ճրիարար ուտել խմելու իրաւունքը կը վայելէ՝ կեանքի ամէն ազահովութեամբ :

Թէքէյին հանդիպակաց մէկ լեռան վրայ Սմպոն անունով հայ գիւղ մը կայ ևս մօտն ալ համանուն փոքրիկ բերդ մը՝ լեռան բարձրութեան ուղղածից եւ սեպաղեակ քարամայրերուն վրայ տնկուած, արծուերոյնի մը նման անտրիկ : հաւանականաբար Սմբատաբերդը լինելու է սա :

Ժէլալէատինի թէքէն թողուցինք ետեւնիւ և ինչ կանք ճանապարհ. անցանք Կարձկանը և մօտանք իրզանայ անտառաշատ լեռանց մէջ, և մինչեւ երեկոյ լեռ ու ձոր հեւ ի հեւ քալելով՝ հազիւ ուրեմն մութին հասանք Ս. Սաչ վանքը. որուն վանահայրը՝ Տ. Պետրոս վարդապետ հիւրընկալեց զմեզ ազնուօրէն : Որովհետեւ խոնջ և պարտասած էինք՝ կանուխ մը ննջեցինք :

Սառնապատէն աղօթքի գացի Ա. Սաչ եկեղեցին, որ չինուածքով հոյակապ Տրդատաւէն տաճար մըն է. բայց զարդով անշուք, և մի կողմը երկրաշարժէն մեծկակ ճեղքուածք մը բացուած : Վանքը կառուցեալ է բառօր լեռան մը կատարին մօտ, որ կ'ընդգրկէ հեռաւոր հորիզոն մը իւր բարձունքէն. և որուն մէկ խոր ձորէն գետակ մը կ'ընթանայ խոխոջալով. Վանուց մերձ է Ս. Սաչ անունով հայ գիւղը փոքրիկ, որոյ ժողովուրդը իւր լեռնային արտերու վարուցանքովը կ'զբաղէր :

Խիզան իրեն վանքերով ի հոգեւորս Աղթամարայ թեմ է. բայց այս արգելք մը չէր, որ Պատրիարքարանի կարգադրութեամբ և բարերարաց նպատակով, տարիներ առաջ, Որբանոց մը բանալու նախաձեռնարկ կ'էին. թէեւ պատահական բարձրագոյն արգելքներու յաղթելու համար հարկ եղաւ չորս ամիս աշխատիլ, մինչեւ որ յաջողեցայ խոջընդոսները բառնալ և բանալ որբանոցը, նախապէս չինել տալով քանի մը սենեակներ ևս : Ուրբանոցին համար կառավարութեան հաճութեամբ՝ Տ.

Պետրոս վարդապետը Աղթամարայ Կաթող. Տեղապահէն վանահայր հաստատել տուի, որոյ միջոցաւ Խիզանայ Դարունից, Բրունից եւ այլ գիւղերէն երեսուն եւ երկու որր մանուկներ հաւաքեցի, եւ ապա ի պահպանութիւն վանուց եւ մատաղերամ մանկանյ՝ կուսակալութեան կողմէն հեծեալ ոստիկան մը միշտ պահել կուտայի վանուց մէջ:

Սոյն այցելութեանս միջոցին գտայ մանուկները բաւական մեծցած եւ զարգացած՝ ուսուցչաց եւ վանահօր խնամոց եւ պահպանութեան տակ: Մանկունք կ'ուսանէին, ժամերգութեանց կը մասնակցէին եւ կ'երգէին երգեր ազգային:

Երեք օր մնալով վանք՝ մեկնեցայ ի Գարասու, գալմազամութեան կեդրոնը, եւ անկից ալ ճանապարհ ելնելով երեկոյեան ուշ ատեն հասայ Բուրի Զորոյ Եօթն Խորան Ա. Աստուածածնայ վանքը եւ գիշերն անցուցի հոն. — վանահայրն էր Տ. Աբրահամ քահանայ: Վանքը ունի գմբէթաւոր փառաւոր եկեղեցի մը, բայց աղօթաւոր՝ հազուադէպ. եւ արդարեւ վանքը՝ իր անուանակոչութեան համեմատ՝ գեղեցիկ, ջրարբի եւ ծառաշատ ձորի մը զառ ի վերին վրայ կառուցեալ է, եւ ձորին խոնարհագոյն հեռաւոր ծայրը կը գտնուի հին Խիզան քաղաքը՝ աւերակներով եւ քանի մը տուներով, որ երբեմն բարգաւաճ ու ծաղիկեալ էր իր նշանաւոր չէնքերով եւ վանքերով, որոնց մէջ չորս-հինգ դար առաջ աղօթաւոր եկեղեցականներ մագաղաթեայ բազմաթիւ մատեաններ եւ Ս. Գիրք զրած, գեղակերտ նկարած եւ ընդօրինակած են: Վանքը՝ Խիզանայ Շէյխին պաշտպանութիւնը կը վայելէ, եւ տարին անգամ մըն ալ Շէյխը հոն կը գիշերէ եղբի:

Սոյն վանքէն կէս ժամ հեռու յերան մը ետեւ կը տեսնուի Սրբայն Գամաղիէլի վանքը, զոր գԺբաղդաբար գոց գտայ, եւ որ արդէն միշտ փակ կը մնայ եղբի առ ի չգոյ՛ն միաբանի:

Այս անշէն վանքէն ալ մնկնելով՝ հեռոնսէ անցանք Տաթիկ գաւառակի հայկական գիւղախումբերուն մէջէն եւ քիչ լիտոյ ժամանեցինք Խուլթիկ գիւղ եւ հուսկ ուրեմն ութ ժամէն հասանք ի Բաղէշ:

Գ.

Այցելութիւն ի Պոեզառնի

Տարիուկէս առաջ երբ պատահութիւն կ'ունենայի Ս. Էջմիածին ուղևորելու եւ տեսնելու Արարատեան պանծալի դաշտն իր երկնաբերձ Մասիսով եւ Արագած լեռնով ու հանուրց Հայոց պաշտելի Մայր Աթոռը, — յորում ամփոփուած են Հայ ազգի փառաց եւ պարծանաց նուիրական սրբութիւններն անթիւ — այն ատեն մտքիս մէջ ծրագրած էի մ'չ միայն Անիի աւերակներն այցելել, այլ եւ մօտաւոր եւ հեռաւոր ազգ. բարեպաշտական հաստատութեանց մնացորդ նշխարներն ալ անտես չընել իրր այցելու կամ ուխտաւոր՝ որքան որ կը ներէր ճշմեռուան խառութիւնը: Ծրագրիս գլխաւոր մասը յաջողեցայ կատարել, որմէ նկարագրութեան նիւթ պիտի ընեմ միայն Պաշլառնին եւ չընկայքը:

Ս. Էջմիածնէն մեկնեցայ 1910 Մարտի սկիզբը դէպ արեւելք ի Պաշլառնի գիւղաքաղաքն երթալու համար, որ 5-6 ժամուան հեռաւորութիւն ունի. ինձ ուղեկից առած էի Զուարթնոց եկեղեցւոյն եւ այլ հայկական եկեղ. հնութեանց պեղումներով եւ ըրած գիւտերով նշանաւոր միաբան Տ. Խաչիկ Մ. Վարդ. Տատեանը: Ժամանեցինք Պաշլառնի քահանայի մը, կլալայի մը (գիւղա-

պետ) եւ ոստիկանի մը առաջնորդութեամբ՝ յոգնած եւ ուժասպառ : Պաշտօնին Յ-400 տնուոր զիւղաքաղաք մէջ, զուտ հայարնակ, որ լերան մը կողին վրայ հաստատուած իր բարձր դիրքովը կ'իշխէ 50ի չափ Գառնի Պառար անուամբ ծանօթ մեծամասնութեամբ Հայ եւ սակաւթիւ թուրք զիւղերուն, որք հիւսիսէն հարաւ 5-6 ժամ հեռաւորութեամբ կ'երկարածգուն ժինչեւ ի Դուին եւ անտի ի Ուր-Վիրապ, իրենց մէջտեղէն ազատ անցք տալով Ազատ գետին, որ հիւսիսէն հարաւ կը հոսի արծաթափայլ եւ կ'ոռոգէ զիւղախումբի մշակելի դաշտերը, այգեստանները եւ ծառաստանները ընդհանր եւ այս վայրերը կենդանի դրախտի մը կը վերածէ. այս զիւղերը հաստատուած են Արարատեան լայնածաւալ դաշտի արեւելամասի մէջ եւ կ'երկարին մինչեւ Գնդաբլուրնայ լեռներու ստորոտները դէպ արեւելք :

Պաշտօնի հիւսիսակողմի լեռանց կողերէն եւ ծործորներէն բղխող մեծ ու մանր աղուքներէն կազմուած է Ազատ գետը, որ անոր արեւելքի խոր ձորէն գալարուելով եւ կարկաշելով հարաւ կ'ընթանայ, սնուցանելով իր մէջ պատուական կարմրախայտ ձուկը : Գիւղաքաղաքի հարաւային արեւելեան կողմն է «Տրդատայ Սարաւոյթ» անուամբ ծանօթ աւերակը, որ կը ներկայացընէ զարդիս սրբատաշ եւ նրբազանդակ կապտագոյն կարծր քարերու մեծ կոյտ մը՝ հոյակապ սիւններով եւ խորիւսիներով. այս փոքրիկ աւերակը տեսնողը Պառար պէկի աւերակները տեսած ըլլալու պատրանքը կ'ունենայ, այնպէս որ նուրբ արհեստն ու զարդամասերու պէսպիսութիւնը զիրար կը գերազանցին : Ասկէ փոքաւ դուրս միւսի չորս կտոր վերին եւ ներքին խորիւսիներ տեսայ զիւղախումբի Ս. Նիկողեայիս ոմանց մէջ. անոնց նմաններուն գուն ուրեք կարելի է հանդիպիլ :

Սայն սարաւոյթը (պալատ) կառուցուած է բարձրավանդակի մակերեւոյթէն մէկ-երկու մեղր բարձր խա-

րիսի մը վրայ՝ որ սրբատաշ մեծ սալաքարերով յատակուած է, եւ ո՛ւր կարելի է բարձրանալ հիւսիսի կողմէն եօթնաստիճան քարէ սանդուխէ մը որ չէնքին ամբողջ ուղղութեանը կ'երկարի. Շինուածքը՝ ըստ երեւոյթին բազինի մը ձեւն ունի, որուն արեւելեան ու հարաւային կողմէն խոր ձորի մը մէջէն Ազատ գետը կ'ընթանայ եւ Տրդատայ սարաւոյթէն դիտողին սքանչելի տեսարան մը կը պարզէ :

Սարաւոյթին հիւսիսային պատին կից մատուռի նմանող խորանաձև փլած շինուածքի մը ֆնացորդ պատը տեսայ, որուն թանձր ծեփին վրայ դեռ նշմարելի էին գոյներու հետքեր. խորանաձևին յատակը կապոյտ սրբատաշ քարէ տապանաքար մը կար. սնարին կողմը (կամ գլխուն կողմը) երկու տող ընտիր արձանագիրով. ո՛րքան կը յիշեմ, արձանագիրն էր այս. «Աստ հանգչի Կաթողիկոսն Հայոց երանելին Մշգ. (Մաշտոց) ԹԽԶ.» գերեզման մը, որ հազար եւ հինգ հարիւր տարուան պատկառելի հուշիւն մը կը ներկայացնէ. իսկ արձանագրութիւնէն քիչ մը վար տապանաքարին վրայ տասն ասնդիմեղր տրամագծով փոքրիկ խորշ մը բացուած էր, որ անձրեւի ջուրով լեցուած ըլլալով՝ կրնար օգտաւոր թռչուններու ծարաւին գոհացում տալ : Հայր Սաշիկ պատմեց թէ քանի մը տարի առաջ Բրօք. Ն. Մարին հետ Տրդատայ Սարաւոյթին շուրջը պեղումներ կատարելու ժամանակ գտած էին յիշեալ պատուական տապանաքարը :

Ազգ. Պատմութիւնէն ծանօթ է արդէն, որ նախնի Կաթողիկոսներէն ոմանք սովորութիւն ըրած էին աստ անցնել ամառուան տօթագին եղանակը՝ իբրեւ վայր ապահով եւ հովասուն, եւ երանելին Մաշտոց Կաթողիկոս ալ նոյն նպատակաւ ժամանակին հոս եկած է եւ կառուած տեւ հիւանդութեամբ մը իր մահկանացուն կնքելով՝ մարմինն հոս ամփոփուած է :

Պաշտօնի իրեն հանդիպակաց հիւսիսային արեւելեան Յիւստակներ

լերանց մէկ բարձր դարատափին վրայ ունի Հաւուց Թառ
կամ Ամենափրկչեան անուանով հոյակապ վանքն ու փա-
ռաւոր եկեղեցին, որոնք կիսովին փլած են և երթալով
աւերակաց կոյտ մը պիտի դառնան որ մը: Այս վանքը
ժամանակին հիւրընկալած է Գրիգոր Մագիստրոսի նման
ականաւոր անձեր և զարգացեալ հոգեւորականներ: Սոյն
վանքէն դէպի արեւելք մօտ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ
լերանց շղթաներու մէկ բարձր կողին վրայ կը բարձրա-
նայ Այճոնց Ս. Ստեփաննոսի վանքը՝ իր սիրուն եկեղե-
ցիով: Այս վանքն ալ դժբախտաբար թէ՛ անբնակ է և
թէ՛ քանդուելու վտանգին տակ:

Պաշտօնէն դէպի հիւսիս՝ մէկ ժամ հեռաւորու-
թեամբ լերանց անտառուտ ծորձորներուն մէկ կողին
վրայ կառուցուած է Այրի կամ Գեղարդայ պատմական
և չէն վանքը, որ իր նշանաւոր առճարներն ունենալէ
զատ ունի նաև երեք փառաւոր եկեղեցիներ՝ սիւնա-
զարդ, և աստ անդ ցրիւ եկած մատուռներ: Երեք եկե-
ղեցիներն ու մատուռները միակտուր ժայռերու մէջ
փորուած են՝ մեծածախս աշխատութեամբ, յաղթ սիւ-
ներն իսկ եկեղեցեաց զանգուածէն անանջատ ըլլալու
պայմանաւ՝ միեւնոյն ժայռերէն են: Այս վանքը պատ-
կառելի հնութիւն մ'ունի և իրեն մէջ հիւրընկալած է
ժամանակին Սահակ Պարթև Ս. Հայրապետին նման Աստ-
ուածարեալ և ազգասէր Կաթողիկոսներ:

Դ.

Եմմաուս եւ Նէպի Շմուէլ

Յունիսի Աշին Ս. Յարութեան առճարի տեսուչ Տ.
Թովմայ Վարդ. Պետրոսեանի հետ ճանապարհ ելանք նախ
Եմմաուս երթալու, մեզ հետ առնելով Եդեսիացի երեք
ազնիւ ազգայիններ (Յակոբ, Վարդան և Գէորգ): Եմ-
մաուս փոքրիկ գիւղը Երուսաղէմի արեւմտեան հիւսի-
սային կողմը Պաղեստինի գրեթէ ամենաբարձր լերանց
մէկ շղթային վրայ հաստատուած է, և զարդիս արաբ
խաւամ բնակիչներէ բաղկացեալ, և Երուսաղէմէն զրա-
ստով երեք ժամու ճանապարհ է՝ մեծաւ մասամբ ապա-
ռաժուտ և քարքարուտ:

Գիւղին արեւմտեան ծայրն է Ֆրանչիսկեան կարգա-
ւորաց հոյակապ վանքն ու փառաւոր եկեղեցին, որոնց
մօտ է նաև յատուկ ընդարձակ յարկաբաժիններով սի-
րուն չէնքը՝ ճոխ զարդերով կահաւորեալ: Ասոնք ա-
մենքն ալ իրենց ընդարձակ պարտէզներն ու ծաղկառ-
տաններն ունին, իրենց մէջ պարսպապատ. իսկ անոնց
հարաւի կողմը՝ պողոտային ամբողջ երկայնքը կը տա-
րածուի մեծ պարտէզ մը հիանալի. և մտածել որ այս
ամբողջ պարտէզներն ու բուրաստաններն անձրեւի ջրամ-
բարներէն կ'ուռգուին և կը պահուին, մարդուս զմայ-
լանքը քիչ մ'ալ կ'աւելնայ: Վանքն իրեն յատուկ կղե-
րանոց-վարժարանը ունի, ուր կ'ուսանին այնպիսի ան-
ձինք, որոնք սահմանեալ են ապագային Ֆրանչիսկեան
հոգեւորականութեան կարգն ու սքեմը առնելու և Ուխ-
տին մէջ մտնելու:

Ֆրանչիսկեան կարգաւոր մը ազնուաբար մեզ հիւ-

ընկալեց դանլիճին մէջ, ուր մեր ակնկ սլածէն շատ աւելի մեծարանք տեսանք. պէտք եղած տեղեր տարաւ պաշտօնաց զմեզ և ապա փառաւոր եկեղեցին առաջնորդուեցանք համբուրելու այն տեղը՝ ուր Յիսուս յետ Յարութեան Եմմաուսի ճանապարհին վրայ Կղէովպաս և Սիմոն աշակերտաց հետ ճանապարհորդի կերպարանօք խօսակից եղաւ և ապա միասին եկան և սեղան բազմեցան, ու երբ պիտի ընթերէին, ի բեկանել հացին և ի մատուցանելն աշակերտաց՝ աներեւոյթ եղաւ Յիսուս :

Աւագ սեղանին վրայ երեք սքանչելի արձաններ գետեղուած են, նստած դիրքով : Մէջտեղը բազմած է Յիսուս, որ հացը կը բեկանէ, իսկ երկու կողմերը՝ Կղէովպաս և Սիմոն, երկու կողմնական սեղաններուն վրայ ալ դատ դատ ոտքի կանգնած են նոյն աշակերտները :

Եկեղեցւոյ խմբարանին հիւսիսային մասին $\frac{2}{3}$ ը կը զբաւէ այն յարկին տեղը, ուր Յիսուս ծանօթ աշակերտներով նստած հացը կը բեկանէր. սրահի հին քարերէն մաս մը հիւսուած է պատերուն մէջ, և մնացորդ աւաղձ, քար և ինչ որ գտնուած է, սրահին հարաւակողմը, արեւելքէն արեւմուտք, կէս մէդր բարձրութեամբ և մէկ մէդրէն աւելի լայնութեամբ ծածկոյթի տակ առնուած են՝ կարմիր սօմաքի մեծ սալաքարերով, որպէս զի եւրոպացի անթիւ ուխտաւորներու խլումնէն զերծ կացուցանեն այդ նուիրական նիւթերը : Իսկ սրահին յատակն երկու մեծ բոլորակներ ձեւացուցած են սպիտակ մարմարիոնի և ազնիւ սօմաքի քարերու գոյնզգոյն շերտերով, որոնք մոզայիք մը կը ներկայացնեն, որքան սիրուն, այնքան աչքառու և զբաւիչ, որքան յղկուն, այնքան և աւելի փայլուն ու պայծառ :

Սոյն հաստատութեան արեւմտեան կողմը կառուցուած է գերմանացի լատին հոգեւորականութեան երեք շինուածքներէ բաղկացեալ հաստատութիւնը, ընդարձակ պարտէզով մը շրջապատուած : Հարկ է գիտնալ որ Պա-

ղեստինու պարտէզներն ամենազգի պողատու ծառատունկերու հետ անբաժան ունին հազարաւոր մայրիի, նոճիի և ազգի ազգի անտառային ծառերու տեսակներ, որոնք երթալով անտառներ ձեւացնել սկսած են Երուսաղէմի մէջ և շրջակայքը : Եկեղեցւոյ դրան առջև կար կեռասնիի մեծ ծառ մը, որուն պտուղէն ճաշակելու պատենութիւնն ունեցանք. չեմ յիշեր որ ուրիշ տեղ ճաշակած ըլլամ անոր պտուղներուն նման համով և մեծ կեռաս :

Ասկէց ալ տասը վայրկեան դէպի արեւմուտք բարձրանալով՝ հասանք լեռնաբլուրի մը կատարը, որ ամբողջութեամբ դրախտանման պարտէզի մը վերածուած է ֆրանչիսկեանց ձեռօք. առայժմ մէկ տուն շինուած է հոն և մէջտեղն ալ հողմարդկ մը (փարաւլան) բարձրացած : Այս բլուրէն Տ ժամ հեռուն կը տեսնուին Միջերկրական ծովը՝ Ռէմէի և Սարօնայի ծովածաւալ դաշտերը՝ արեւմուտքէն. իսկ հիւսիսէն Սամարիոյ լեռները՝ փառաւոր համայնապատկերով :

Եմմաուսէն մինչեւ Սամուէլ մարգարէի գերեզմանը դէպի արեւելք ժամ ու կէսուան ճանապարհ է, բարձր լեռան մը բլրաձեւ կատարին վրայ շինուած է մզկիթը, որուն տակ կը հանգչի մեծ տեսանողն Սամուէլ, որ երբեմն օծեց զՍաւուղ և ապա Աստուածահայր մարգարէն գլուալիթ՝ թագաւոր Իսրայէլի. Արարացիք մզկիթը կը կոչեն Նէպի Շըմուէլ, որ իր շուրջն ունի համանուն գիւղը :

Ազնիւ իմամը հիւրընկալեց զմեզ և պատուոց մզկիթին ամբողջ մասերը՝ զորս կիսովին և մինարէն ամբողջովին քակած ու սկսած են վերաշինել : Իմամը տանեաց վրայէն և վարէն ցոյց տուաւ մեզ մզկիթին յարակից մասերը, որոնք կը ներկայացնեն կատարեալ քառակիւ մը՝ և ըսաւ որ խաչակրաց ժամանակ քրիստոնէական հոյակապ տաճար մը եղած էր այն : Երբ Պաղես-

տինը կ'առնէ մեծանուն Սուլթան Սալահէտտին, Արաբ իսլամները տաճարին արեւելեան և արեւմտեան թեւերն որմերով կ'անջատեն և հիւսիսէն հարաւ ուղղելով երկ-
թեւերը մղկիթի կը վերածեն : Սամուէլ Մարգարէին գե-
րեզմանը կ'իյնայ արեւմտեան թեւին կեդրոնին տակ, բա-
ւական մեծկակ ներքնայարկ սրահի մը մէջ. կամարներով հաստատուն, որ իսրայէլացւոյ ժամանակէն մնացորդ չինութիւն մ'է՝ ըստ յայտնութեան իմամին : Մզկիթին հիւսիս-արեւմտեան կողմն է խաչակրաց ժամանակէն մը-
նացած մեծ աւանդատունը կամարակապ, ուսկից բաց-
ուած նեղ անցքէ մը միայն կարելի է իջնել Մարգարէին գերեզմանը, շարժական սանդուխներով. բախտ մը՝ որ
մեզ ալ վիճակեցաւ իջնելու և համբուրելու գերեզմանը, որովհետեւ 33 տարիներէ ի վեր այս անցքը քարերով հիւստեւած էր Բէուֆ փաշային հրամանաւ. այն պատճա-
ռաւ որ Հրեայք ուխտի գաւակ ունենալու համար ժա-
մանակաւ մեծամեծ նուէրներ ընելով հոն կ'իջնեն եղբր
և կ'ուխտեն . . . : Չարդիս անցքը բացուած է ընդհ. նորու-
գութեանց համար, գուցէ վերստին գոցուելու պայմանաւ :

Գերեզմանին ճիւղ վրան վերին յարկը բարձրացու-
ցած են գերեզմանաձեւ մը և ուխտաւորք հոն կ'այցելեն
ու կը համբուրեն զայն :

Յանակնկալս և ի քթիթեւ ական կրօնական երկիւղա-
ծութեան և խորին պատկառանաց հիացում և սարսուռ
կը քալեն մարդկային երակաց մէջ՝ երբ մարդ տեսանու-
ղին Սամուէլի երեք հազար տարուան հնաբոյր և խնկա-
բոյր գերեզմանին առջև կը գտնուի ընդ յարկօք տաճա-
րաց եւ խորանաց : Մովսիսական, Բրիտանիական և
Մահմետական երեք միաստուածեան կրօններն ալ հոն
փոխանակաւ պաշտաման առարկայ եղած են դարերու
շրջաններու մէջ, գորս կը հաւատեն եւ կ'ապացուցանեն
արդէն Իսրայէլական, Բրիտանիական և Մահմետական
չինութիւնները կանգուն ու հաստատուն :

Քառաթեւի մը ներքին կողմը սրբատաշ մեծ քա-
րերուն վրայ տեղ տեղ փորպորուած տեսայ լատինական
7-8 տառեր : Նաեւ իմամը ցոյց տուաւ մեզ մզկիթին շրջա-
կայքը քարափոր այրեր, գերեզմանոցներ եւ խաչակրաց
ճիւղուն յատուկ ախոռք. տակաւին շատ տեղեր կան
լեցուած, որոնք եթէ պեղուին, հաւանական է որ մա-
տուռներ, խուցեր եւ անակնկալ երեւոյթներ երեւան
գան : Մզկիթին տանիքէն դէպ արեւմուտք որոշ եւ պայ-
ծառ կը տեսնուի Միջերկրական ծովը, Ռէմլէն. ասոր եւ
Սարոնայի դաշտերը : Չարուղոնի գերեզմանը լերան մը
վրայ եւ մինչեւ Հայֆա քաղաքը 7-20 ժամ հեռաւո-
րութեամբ. անդուզական տեսարան մը եթէ երբեք կա-
րելի է երեւակայել : Ապա իմամին շնորհակալութիւն
յայտնելով մեկնեցանք նուիրակալքէն :

Ե.

Երիւով, Յորգանան գետ եւ պալատական երջակայքեր

Կրօնական և ազգային նախանձախնդիր զգացու-
ներով զօրացած Հայ ուխտաւոր մը հիւրընկալեց Ս. Յա-
կովբեանց վանքն այս ամսուան շրջանին մէջ. սոյն տէ-
րունական ուխտաւորն էր աղա Գրիգոր Մաճկալեանց
Շուլավերցին : Շուլավերն է Տփղիսի նահանգին մէջ,
Անդրկովկասեան Գուգարաց աշխարհի գաւառաքաղաքը՝
հազար տնուոր Հայ բնակիչով :

Աղա Գրիգոր թելադրեց ինձ որ միասին ճամբորդու-
թիւն մ'ընենք Երիւթովի կողմերն և այցելենք այն պատ-

մական վայրերը, որոնք նշանաւոր հանդիսացած են Ս. Գրոյ մէջ իրենց անցեալ դէպքերովը, պատմութիւններովն և կրօնական յիշատակներովը. ուստի, Յուլիոսի մէջ ընկերակից առնելով մեզ ժամօրհնող Տ. Եփրեմ Վարդ. Պէղիւսեանն և պահակ Տալուար, արշալոյսին կառքով ուղեւորեցանք և չորս ժամէն միշտ վայրէջ ճամբով մը հասանք Երիքով և հիւրընկալուեցանք Ռուսաց վանքը :

Երուսաղէմէն Երիքով իջնող ճանապարհորդը չլիթաշաւը ցամաք եւ լերի լեռներու կողերէն եւ ամայի ձոր ու հովիտներէն պիտի անցնի, եւ ամբողջ ընթացքին մէջ չպիտի հանդիպի ո՛չ գիւղի եւ ո՛չ վրանաբնակներու. որովհետեւ ապառաժուտ եւ աւազուտ լեռանց ամուլ հովիտները հիւրամերժ թռչնոց եւ գազանաց իսկ պատըս պարան չեն կրնար տալ, առ ի չգոյէ կաթիլ մը ջրոյ. միայն թէ կէս ճամբուն մէջ իրարմէ բաւական հեռու երկու պանդոկներ պիտի տեսնէ ուղեւորը : Երուսաղէմէն Երիքով ելած հեռաւորութիւնն է գրեթէ 35 քիլոմէտր : Ս. Աւետարանին մէջ Փրկչին Յիսուսի նկարագրած այն մարդը — որ այս ճանապարհին մէջ աւազակաց կողմէն վիրաւորուելով կիսամեռ ինկաւ, եւ ապա հանդիպելով անոր բարի եւ ողորմած Սամարացին, զբարասին վրայ բարձաւ զայն ու պանդոկ առաջնորդելով դարմանեց — անկարելի է որ ուղեւորը չյիշէ երբ այս ճանապարհէն կ'անցնի :

Ճամբուն հիւսիսային կողմն երկու լեռանց շղթաներ կ'երկարին մինչեւ Երիքովի դաշտը, արեւմուտքէն արեւելք ուղղութեամբ. այս երկու լեռանց շղթաներն անշատուած են իրարմէ անձուկ խորաձորով մը. այդ ձորին արեւմուտքէն կը լողի Այն Ֆարա կոչուած աղբերակունքը, Ս. Աւետարանին մէջ Այնեղովն անուանով ծանօթ, ինչպէս կը գրէ Աւետարանիչը. «Մկրտէր եւ Յովհաննէս ի յԱյնեղովն մերձ առ Սաղիմ, զի ջուրք բազումք

էին անդ» Այնեղովն դէպ արեւելք կէս ժամաւ հեռու կայ փոքրիկ ակ մը եւս և անտի մէկ ժամ հեռու Վաս-ըլ-Բըլդ կոչուած ջրոյ մեծ ակը կը գտնուի, որ ջաղացքի մը ջուրէն աւելի է. այս երեք ջուրերն ալ խորաձորէն ընթանալով կը կտրեն Երիքովի ընդարձակ դաշտըն ու կը թափին ձմեռը Յորդանանու մէջ, իսկ ամառը կ'ուռնեն ձորին երկու կողմերու պարտէզներն ու դաշտի արտերը : Վատ-ըլ-Բըլդէն քիչ մը վար Տէյիւմէն ըսուած պարտէզներն այնքան յուռթի և ուռճացած զբոսանք որ նոյն իսկ տեղւոյն յարմարութիւնէն ու կլիմային տաքութիւնէն պիպէտի տունկերը ծառի պէս բուսներ ունէին և ծառատունկերու պատրանքը կուտային տեսնողին. որովհետեւ միւսնոյն տունկն երկար տարիներ կ'ապրի հոն եւ հեռագնաց կը ծառանայ :

Ջուրի առատութիւնն եւ ուռճացած դաշտներու հրապոյրը միացած խորաձորի միայնութեան հետ, իրենց քաշած են յոյն, ռուս եւ իթովպացի ճգնաւորներու երամ մը, որոնք ձորի ապառաժուտ կողերուն վրայ եւ խոռոչներուն մէջ կոկիկ բնակարաններ շինելով ամառ եւ ձմեռ ճգնութեամբ, աղօթքով եւ պահնցողութեամբ կ'անցընեն իրենց օրերը :

Երիքովի դաշտին մէջտեղէն կ'անցնի Յորդանան գետը եւ կը թափի ծովն ադաից, այն է՝ Մեհեալ ծով, որ Միջերկրականէն 1300 ոտք ցած է : Այժմու Երիքովը արաբական փոքրիկ գիւղ մըն է. բնակարանները մեծաւ մասամբ բարակ որմերով շինուած են եւ տանիքները եղէգներով ծածկուած : Գիւղն ունի միւստի մը եւ քանի մը ոստիկաններ, որոնք կը պահպանեն բնակիչները :

Բաց ի Ռուսաց փառաւոր վանքէն, Յոյնք եւս ունին վանք մը Երիքովի մէջ. կան նաեւ մի քանի ճաշակաւոր օթէշներ՝ Եւրոպացի զբօսաշրջիկներու համար. որովհետեւ աշնան եւ ձմեռուան եղանակներուն ամէն ազգէ ուխտաւորներ խառնեցեալ կը գիւնն այս կողմերը՝

այցելելու համար նուիրավայրերն աստուածաշնչական, Ռուսաց վանքն ունի իր շուրջ ընդարձակ պարտէզ մը՝ խնամով մշակուած պարտէզին մէջն է նորաշէն եկեղեցին, աւերակ եկեղեցիի մը վրայ կառուցուած, որուն յատակէն գտնուած են յունական մօզայիքներ եւ արձանազոյր : Վանքին կառավարիչը, եկանօմ Ալեքսի մեզ պատմեց թէ՝ ըստ արձանագրութեան որ գտնուած է հոն, հին եկեղեցին կառուցանել տուողն եղած է Կոստանդինոս կայսրը, Դ. Դարուն մէջ : Վանքէն քիչ հեռու Ռուսք ունին փառաւոր պարտէզ մը եւս, ուր այցելողը կ'զմայլի, տեսնելով ճոխ բուսականութիւնը, գեղեցիկ զարդատուակերը, աննման արգաստուկերը, սիրուն արմաւենիները, պանանները (ֆօզ), կիտրոնի, լեմոնի, նարինջի զմայլելի ծառերը թուխ կանանչներով յուսթի, որոնք նպաստաւոր կլիմային շնորհիւ առատ եւ ազնիւ ախակէ պտուղներ կուտան : Արդէն Երիքով սկսած է մրցակից հանդիսանալ Յոպպէի լեմոնի եւ նարինջի պարտէզներովը, որոնք երթալով կը տարածուին դաշտին լայնքովը դէպի Յորդանան :

Երիքով ժամանակին կոչուած է արմաւենեաց քաղաք. առատ արտադրութիւն ունեցած է բազմամանի (պալատան) եւ մեղրի : «Սիրաք կը գրէ. «Տունկ վարդի յերիքով եւ ձիթենի գեղեցկագոյն ի դաշտի», խորհրդաւոր ասացուածք մը, զոր Ս. Եկեղեցին Տիրածին Ս. Կուսին կը յատկացնէ՝ իբրեւ օթարան շնորհաց, բուրման եւ անուշահոտութեան, պարարտութեան եւ վայելչութեան :

Պատմագէտք եւ հնագէտք Բրիտտոսի ժամանակակից Երիքովը կը կարծեն թէ եղած ըլլայ այժմու Երիքովէն մէկ-երկու մղոն դէպի արեւմուտք, ու Յիսուս բժշկեց երկու կոյրերը եւ ժանտաթղթիին վրայ բարձրացող Զաքէոսին ըսաւ. «Զաքէ՛, փութա՛, է՛ջ այտի, զի այսօր ի տան քում արժան է ինձ աղանել :»

Այժմու Երիքովի հիւսիսային արեւմտեան կողմը

քսան վայրկեան հեռաւորութեամբ կը ըզլի Եղիսէ մարգարէին աղբերակունքը, որուն ջուրը թեթեւութեան եւ անուշութեան կողմէ նշանաւոր է, եւ երկու ջաղացքի ջուրի չափ աւատ : Եղիսէի աղբիւր կոչուելուն պատճառն այն է որ մարգարէն, ըստ խնդրանայ Երիքովի ժողովրդին՝ աղբերականց մէջ աղ լեցնելով, հրաշքով քաղցրացուցած է լեզի ջուրը : Պատմական եւ Սրբազան վայրերն Ալա Գրիգոր Մաճկաւանցի հոգիին եւ կրօնական զգացումներուն վրայ ա՛յնքան խոր ազդեցութիւն ըրած էին որ, Մարգարէի աղբերականց վրայ մեծ գառ մը դո՛ւ ընկ տուաւ, ի վայելս հոն գտնուող քրիստոնէից եւ ամենուս : Զարդիս Եղիսէի աղբիւրը Արաբացիք կը կոչեն Այն-էս-Սուլթան :

Աղբերական հիւսիսակողմը ընդարձակ հողաբլուր մը կար, զոր անցլիացի հնախոյզներ քանի մը տարիներէ ի վեր սկսած են պեղել, հուսկ ուրեմն գտած են հոն հարիւրաւոր տուներու հետքեր գեղջկական, որոնց շատերուն քառապատերը եւ սենեակներու բաժանմանց միջնորմները կանգուն են տակաւին. կան նաեւ աստիճաններ քարէ եւ փոքր սրահներ. չէնքերու քարերն ընդհանրապէս անտաշ են եւ կոշտ. կան տուներ եւ պարսպի հետքեր ալ, որոնք անթուրժ հողէ աղիւսներով շինուած են եւ խոր հնութեան մը հետքը կը կրեն : Արդէն պատմութիւնը ցոյց կուտայ թէ՝ Բանանացւոց Երիքովը, զոր առաւ Յեսու՝ պարիսպներուն հրաչիւք կործանորմէն յետոյ, Եղիսէի աղբիւրին մօտ էր. ուրեմն սոյն աւերակը հաւանականօրէն կը ներկայացնէ հին Երիքովը, որ երեք հազար հինգ հարիւր տարիներու պատկառելի հնութիւն մը ունի : Հոս էր որ Ռախաբ հիւրընկալեց Յեսուայ երկու լրտեսները իրեն տանը մէջ : Երիքով իրեն մէջ ունէր մարգարէից դպրոցը, եւ մարգարէն Եղիս շատ ժամանակ հոն կը մնար, որովհետեւ Երիքով Երուսաղէմէն վերջ երկրորդ ծաղկած քաղաքն էր Իսրայէլացւոց :

Երիքովի արեւմտեան հիւսիսային կողմը կը բարձրանայ փորձութեան կամ Գառաւիյ լեռը՝ 1300 ստք բարձր ստորոտէն. գրեթէ ամբողջ կրաքարէ բաղկացեալ ապառաժուտ լեռ մ'է ուղղաբերձ։ Եկանօմ Ալէքսի՝ Ռուսաց վանքի մատակարարն էր առաջնորդնիս, որուն և աղա Գրիգոր Մաճկալեանցի հետ Այն-էլ-Սուլթանէն բարձրացանք նախ լեռան կէսը՝ գրեթէ մէկ ժամէն, որուն ապառաժուտ կողերը խոռաչացնելով Յոյնք՝ չինած են վանք մը 30-40 սենեակներով և ունին սիրուն եկեղեցի մ'ալ. ասոր մէջէն վեց եօթն աստիճան վեր բարձրանալով մատուռի մը մէջ ցոյց տուին մեզ ժայռ մը նստարանած, որուն վրայ Յիսուս քառասուն օր ծոմապահութեամբ անցուցած է, և ապա լեռան կատարին վրայ փորձուած է սատանայէն։ Վանքի տանիքէն և պատշգամբներէն առանց սոսկումի վարի անդունդը նախէ կարելի չէ. վանքը ստորոտէն դիտողին՝ լեռան ապառաժուտ կողին կցուած մեծ թռչնարոյնի մը պատրանքը կուտայ. և ունի իր մէջը 20ի չափ միաբաններ։

Ապա Եկանօմ Ալէքսի առաջնորդեց մեզ զառիվեր ճանապարհէ մը լեռան կատարը, ուր հասանք քսան վայրկեանէն։ Կատարը արտաւարի մը տարածութեամբ տափարակ ունի, որուն չուրջը մօտ ժամանակներս Յոյնք չրջապատած են որմով մը և կեդրոնն ալ սկսած են շինել խաչածեւ եկեղեցի մը սրբատաշ քարերով, որուն պատերն ալ երկու մէդրի չափ բարձրացուցած էին. չրջապատին հարաւակողմը կան մատուռ մը և երկու խուցեր. նաեւ կեդրոնին մօտ անձաւ մը, ուսկից հանուած են փտտած յաղթ գերանամասեր, քարէ սիւներ, խոյակներ և զարդամասեր կճեայ։ Այս լեռան կատարէն է որ սատանան ցոյց տուած է Յիսուսի աշխարհիս փառքն ու թագաւորութիւնը։ Արգարեւ այս բարձրութենէն երբ կը դիտէինք համայնապատկերի մը մէջ Յորդանանը, ընդարձակածաւալ դաշտը, Մեռեալ ծովը,

Մովսրացուց լեռները արեւելքէն, իսկ արեւմուտքէն Իսրայէլի և Յուդայի լեռները՝ մինչեւ ցլեռն Համբարձման, որ ծովի մակերեւոյթէն հաւասար բարձրութիւն ունի Փորձութեան լեռն հետ, ընկերս աղա Գրիգոր Մաճկալեանց տեղւոյն տպաւորութիւնն յափշտակուած կը խանդոտէր ու կ'ողբարուէր։ Հակառակ եօթանասուն և վեց ամեայ յառաջացած տարիքին՝ երիտասարդական կորովով կը խայտար և լեռները կը բարձրանար՝ հաւատքի զօրաւոր թեւեր զգեցած։ Վայրէջնիս կատարեցինք գրեթէ մէկ ժամէն և հասանք աղբււրն Եղիսէի՝ հանգիստ առնելու համար։

Երիքովէն կառքով մէկ ժամէն Յորդանան գետ ժամանեցինք և իջանք այն վայրը, ուսկից Յիսուս գետը մտնելով մկրտուեցաւ ի Յովհաննէ։ հոս եւս պակաս չեն էթովպացի ճգնաւորներ գետնախշտի. գետը լուացուեցանք և ապա նաւակով գետին վրայ հասնելի պտոյտ մը կատարեցինք։

Գետափունքը խիտ առ խիտ ծածկուած է մացառներով, թուփերով և եղէգներով. իսկ ասոնց մէջ ալ կը բարձրանան ուռնիի, մոշայի և վարդաստանի ծառեր։ Անպակաս են հոս զոնազան տեսակ թռչուններ, որոնք կ'երգէին մերթ գաղցրածայնօրէն։ Նոյն իսկ գաղաններ և կ'ընթերցէին կ'որջանան Յորդանանու ընդարձակ կապիճներուն մէջ, որոնք ծածկուած են խիտ ծառերով և մացառներով. դաշտին մէջէն կարելի չէ տեսնել Յորդանանը և ծառերու զաղաթներն իսկ, որովհետեւ գետափանց կապիճները քսան մէդրի չափ խոր ըլլալով դաշտէն՝ կը ծածկեն յաչաց ծառ և ամենայն ինչ։ Գալիլիայի ծովակէն մինչեւ Մեռեալ ծով ուղիղ գծով հազիւ վաթսուն մղոն է միջոցը. մինչ անտի մինչեւ չատ մանուածներ կամ օձապտոյտ չրջաններ կ'ընէ։

Յորդանանէն ժամանեցինք ի Մեռեալ ծով կէս ժամէն. Մեռեալ ծովին ջուրը աղտազտին է եւ տեսակաբար ծանրութեամբ բոլոր ջուրերը կը գերազանցէ. որովհետեւ իր մէջ առատութեամբ ունի մանիէգիոփի եւ սոտիոմի գլորիտ կոչուած եւ այլ տեսակ աղեր: Մեռեալ ծովը իրեն մէջ կուլ տուած է անտուածասաստ եւ երկնառաք կրակով կործանեալ Սողոմ-Գոմոր, Ադմա եւ Սերոյիմ քաղաքները, որոնց անունները յաւէտ կը մնան օրինակ ամբարշտութեան մարդկան: Ծովին ափունքէն սկսելով մինչեւ մէկ քիլոմէտր տեղ աղօսներու եւ առուներու մէջ ջուրը ծորելով եւ սորսորելով կը բխրեղանայ եւ սպիտակ աղի կը վերածուի, որմէ մեծ թաշկինակով մը վերցուցինք իբր յիշատակ: Մեռեալ ծովէն վերադարձին հանդէպ ունէինք Յունաց Այ-Ներասիմոս վանքը եւ ձախակողմինիս լեռան գարատափին վրայ Նէպի Մուսայի մեծ ուխտատեղին մահմետականաց: Յորդանանու ափանց վրայ ալ ունին Յոյնք Ս. Յովհաննու վանքը:

Ապա քառորդ ժամէն հասանք Այն Հանլու կոչուած պատուական ջրի ակին գլուխը, որ Աստուածաշունչին մէջ ծանօթ է Բեթազղա անուամբ եւ որ Իսրայելացւոց ժամանակ Բենիամինի ցեղին ժառանգութեան բաժին տրուած էր եւ ունէր գեղեցիկ անտառ մը ու քաղաք մը: Այս պատուական ակը՝ որ ջաղացքի մը ջուրին մէկ երրորդին չափ առատութիւն ունի, երկու հարիւր արտավար հողերովը միասին մեր վանքին սեփականութիւնն էր ժամանակին: Տասնեութը տարի առաջ Արազի Սէնիյէն ուզեց գրաւել ջուրը եւ հողերը միայնգամայն ուստի Ս. Աթոռոյ բողոքին վրայ տեղական կառավարութիւնը հարկ տեսաւ պաշտօնեաներ զրկել տեղւոյն վրայ քննութիւն մը կատարելու համար, որոնց ընկերացայ եւ ես իբր ներկայացուցիչ պաշտօնեայ Ս. Աթոռոյ:

Քննիչ պաշտօնեայք անաչառ քննութեամբ մեր բարձակ իրաւունքը հաստատեցին, որով խնդիրը փակ-

ուեցաւ. բայց աւագ, որ ատկէ քիչ մը վերջը մեր վանքը աննշան գումարի մը փոխարէն ջուրն ալ, հողերն ալ ամբողջութեամբ Յունաց վանքին վաճառելու անխոհմտութիւնը ունեցաւ: Երիբովի ամբողջ դաշտը այդ ջուրէն զատ ուրիշ ջուր չունի, բաց ի Նդիսէի աղբերակներէն, որ դաշտի հեռուոր հիւսիսային արեւմտեան ծայրն է: Յունաց վանքը քսանի չափ աշխատող միաբաններ կը պահէ հոն, որոնք կը բնակին տասնհինգի մօտ կոկիկ բնակարաններու մէջ ու կը մշակեն հողերը, որոնք զարգիւ ճըմարիտ դրախտի մը վերածուած են ամենազգի պողատու ճառերով, բանջարներով եւ ընդեղէններով լի, կենդանի օվասիս մը անսպասին մէջ, մինչ մեր ձեռքն եղած միջոցին հաղիւ տասնեակ մը պանանի ծառատունկեր կային՝ ցրիւ եկած ակին ջուրջ:

Սոյն հոգեպարար ուղեւորութիւնն երկու օրուան մէջ կատարեցինք, եւ քաղցր ու անփոսաց յիշատակներով եւ հոգեկան ուրախութեամբ աւուցեալ, վերադարձանք ողջամբ յերուսաղէմ:

2.

Քերրոն եւ Մամբրէի Կաղնին

Քերրոն աշխարհիս հնագոյն քաղաքներէն մին է. Ստորին Նգիպտոսի Տանայիս մայրաքաղաքէն հօթն տարի առաջ չինուած ըստ վկայութեան Աստուածաշունչի: Եւ Քերրոն հօթն ամառ յառաջագոյն չինեալ էր քան գՏանայիս Նգիպտացւոց. — Թուոց Գ., ԻԳ., համար 23. 11

Քեբրոն՝ հինադերին անունովը սկիզբները կոչուած է Արրա կամ Կարիաթ-Արրա : Յետոյ Ամուրացի երեք եղբայրներ (Իշխան Մամբրէ, Եսքող եւ Անեք) տիրելով քաղաքին, առաջնոյն անունովը կը կոչուի Մամբրէ : հուսկ ուրեմն կոչուած է Քեբրոն : Չարդիա Մահմէտականք քաղաքը կը կոչեն Խալիլ-Բահման. իսկ ընդհանուր առամբ, ծանօթ է նաեւ Հայր Աբրահամ անունով :

Ի հնումն Քեբրոնի արեւմտեան հիւսիսային արուարձաններուն մէջ կար կաղնիի անտառ մը եւ մեծ կաղնին Մամբրէի, որ ցարդ իր հնարոյր եւ պատկառելի գոյութիւնը կը պահէ ի հիսցումն տեսնողներու : Աբրահամ եւ անոր զաւակները սովոր էին Մամբրէի կաղնիին մօտ կանգնել իրենց վրանները, ուր եւ Տէրոջ սեղան ալ կանգնեց Աբրահամ, եւ Քեբրոն էր սիրելի քաղաք նահապետացն Աբրահամու, Իսահակայ եւ Յակովբայ : Մակփելայի կրկնակ այրը եւ անոր մօտաւոր ագարակը գնաց Աբրահամ չորս հարիւր արծաթ սաստերի Քետայի Եփրոնէն եւ սահմանեց զայն իրեն ցեղին գերեզմանատեղի, ուր թաղուեցան հետզհետէ Սառա, Աբրահամ, Իսահակ, Ռեբեկա, Լիա, Յակոբ եւ Յովսէփ :

Սովսէս մարգարէն Սինայի անապատէն լրտեսներ զրկեց Քանանացուց երկիրը քննելու. անոր լրտեսները Քեբրոնի այգիներէն կտրեցին որթի ուռ մը, որուն վրայ կար խաղողի ոգկոյզ մը, այնքան մեծ որ լծակով ստիպուեցան տանիլ. նաեւ նուռ եւ թուզ. Արգարեւ, այժմ իսկ մերթ կը տեսնուին հոն զարմանալի մեծութեամբ խաղողի ոգկոյզներ :

Յետուայ եւ Քաղէթի առաջնորդութեանց ատեն Իսրայելացիք Քանանացիներէն եւ Ենակիմներէն զրաւեցին Քեբրոնը, որ յետոյ Ղուտական ցեղին ապաստանի քաղաք դարցաւ : Դաւիթ նախ Յուդայի ցեղին վրայ Քեբրոնի մէջ եօթն տարի թագաւորեց եւ յետոյ իր աթոռը Երուսաղէմ փոխադրեց, ուր թագաւորեց երեսուն

և երեք տարի եւս, և անոր Աբիսողոմ որդին ապստամբութեան դրօշը Քեբրոնի մէջ պարգեց :

Այժմու Քեբրոնն է քաղաք զայնազամանիստ և Երուսաղէմի հարաւային կողմը 35 քիլոմէթր հեռաւորութիւն ունի անկէ : Քաղաքը բլուրներէ և լեռներէ չընկալուեալ հովտի մը մէջ է եւ ծովէն 2,600 ոտք բարձր, և ունի զարդիս քսան հազարի մօտ մահմէտական բնակիչ և հազարէն աւելի ալ Խորայէլացիներ : Ապակեղէն կանթիւներ, գունաւոր մանեակներ և զանազան տեսակ յուլունքներ հոս կը շինուին : Նշանաւոր է Համիշը, և պտուղները առատ ու աղնիւ են : Քաղաքին շուրջ կան օթէլներ ուղեւորաց համար. նաեւ Անգլիացիք ճաշակաւոր հիւանդանոց մը ունին և Ռուսք՝ վանք մը : Այս պատմական քաղաքը այցելելու և նահապետաց չիրիմները ու Մամբրէի հինաւուց կաղնին տեսնելու փափաքով Տ. Եղիա Ծ. վրդ. Յովհաննէսեանի, Տ. Սահակ վրդ. Սարգիսեանի և Շուլավէրցի աղա Գրիգոր Մաճկալեանց բարեպաշտ ուխտաւորին ընկերակցութեամբ Յուլիսի վերջերը ուղեւորութիւն մը կատարեցինք այն կողմերը :

Նահապետաց չիրիմներուն վրայ կառուցուած է սիրուն մզկիթ մը՝ որուն արեւմտեան հարաւային և արեւելեան կողմերը կը բարձրանան աբաբական երկու մինարէներ : Մզկիթին սրահներուն և զաւիթներուն շուրջ կը բարձրանայ քառակուսի պարիսպը՝ որուն մաքուր եւ յղկուն քարերը մէկ մեզրէն աւելի մեծ են, և ախպիսի ճարտարութեամբ շարուած իրարու վրայ, որ մարդ կը կարծէ թէ պարիսպը միակտուր ապառածէ տաշուած ըլլար, պարիսպը ունի ուղղաձիք և իրարմէ բաւական անջատ՝ դուրս ցցուած քառակուսի սիւնակներ, նաեւ վրան իբր քիւ՝ քարէ հաստատուն զարդամաս :

Մզկիթին արաբացի լուսարարը, որ մեզի կը չընկնէր, կը հաստատէր թէ պարիսպը Սողոմոն թագաւորին օրով շինուած է. և իրօք հնութեան բոյրովը եւ

հոյակապ կերտուածքովը կ'արժէ վերադրել զայն Սոցիալիստական Լուսարարը մզկիթին արծաթ չլթաներով արծաթեայ բանալիները ցոյց տուաւ մեզ. պատմելով որ գահը նոր բարձրացող ամէն Սուլթան պարտաւոր է հին բանալիները պահել և նորը դրկել. ըստ այսմ մեր տեսած բանալիները Սուլթան Մուհամմէտ Բէշատ բարեխնամ հայտեր դրկածներն էին : Մզկիթին կից հիւսիսային կողմը կայ երկրորդ մզկիթ մը ևս, զոր շինել տուած է հուշակաւոր Սուլթան Սալահէտովն անուանին :

Քիւրդնի արեւմտեան կողմը քոան վայրկեան հեռաւորութեամբ ապառաժուտ լեռան մը կողմն վրայ կը բարձրանայ Ռուսաց փառաւոր վանք-հիւրանոցը՝ ընդարձակ այգեստանի մը կից՝ և անորմէ բարձր՝ նորաշէն եկեղեցին՝ որուն ներքին զարդամասերուն շինութիւնք դեռ աւարտած չեն : Եկեղեցւոյ խորաններուն երեք խաչկալները շինուած են գոյնզգոյն ազնիւ քարերէ՝ և են աղուցիկ ու պսպղուն գրուագներով կերտեալ. այս քարերու հանքը կը գտնուի Նէսիլ-Մուսայի շրջակայ լեռանց մէջ. որ է մերձ Մուսալ ծովուն արեւմտեան ափունքներուն :

Մամբրէի նուիրական կազնին կը գտնուի այգիին մէկ դարաստիին վրայ. կազնին իրեն հաստ բունովը և վրան բարձրացած չորս ոստերովը պատկասանք կ'աղբէ տեսողներուն : Երեք ոստերը մէկ գծի վրայ չարք մը կաղմած են արեւելքէն արեւմուտք ուղղութեամբ. իսկ մին ուղղուած է արեւմտեան հիւսիս. այս վերջին ոստը և երեք ոստերէն մին դեռ կը պահեն իրենց վրայ կոնանչ ասղարթներ և տերեւներ՝ մինչ միւս երկուքը գոռացած են գառամութենէ :

Ռուսք կազնիին արմատը և բունը մէկ մէջը բարձրութեամբ հողով ծածկած են և շուրջը մաքուր քարով պատած. նաեւ երկաթէ ձողերով և շրջանակներով ամբողջ ծառը խնամքի տակ առած են՝ պատահական արկածներէ զերծ պահելու նպատակաւ. ասկէ դատ՝ ծառը

կը պահպանուի քառակուսի երկաթեայ ընդարձակ վանդակներմի մը մէջ. ծառին կից քարալանի կամ ամպհովանիի նման չինկոյէ ծածկոյթ մ'ալ չինած են և թունին վրայ կախած են պատկերներ՝ ուր Ռուս քահանայք ստէպ պատարագ կը մատուցանեն : Այս շինուածքները գոյութիւն չունէին՝ երբ տառնեւինն տարի առաջ պատեհութիւն ունեցայ այցելելու այս վայրերը :

Մամբրէի հինաւորաց կաշնիին մօտ սովոր էր Հայր Աբրահամ իր վրանը կանգնել և արածել իր հօտը՝ և անոր տակ էր որ Աբրահամ երեք հրեշտակները հիւրընկալեց, և անոնցմէ մին Աբրահամու աւետեց թէ՛ անոր Սառա կինը որդի մը պիտի ծնանի, և արդարեւ տարիէ մը վերջ ծնաւ Սառա՝ որդին Իսահակ : — Հոգեշնորհ Տ. Եղիա Մ. Վարդապետ Մամբրէի կաշնիին առջեւ աւանդակ մը պատմեց, զոր կ'արժէ յիշատակել աստանոր :

«Հայր Աբրահամ Մամբրէ անունով հովիւ մը կ'ունենայ՝ որ այս կողմերը կ'արածէ եղբ անոր հօտը. առաւօտ մը Սառա կը տեսնէ որ հացը պահած է, և միայն երեք հաց կայ, զոր հովիւ Մամբրէին կուտայ ըսելով. — Ա՛ռ, այս երեք հացերը ու գնա՛ հօտը արածելու, մինչև որ հաց թխեմ ու քեզ դրկեմ բաւականաչափ. — Մամբրէ աննելով երեք հացերը՝ հօտը արածելու կ'երթայ, ու քիչ մը վերջ կը տեսնէ երկաստարգ ուղեւոր մը, որ իրեն մօտենալով հայ կը խնդրէ, յայտնելով թէ հեռաւոր տեղէ մը կուգայ և աստիկ քայլած է : Մամբրէ ի գլխութենէ շարժեալ հացին մէկը և թարմ կաթ կը հրամցնէ անոր, որ յագնալով շնորհակալութեամբ կը շարունակէ իրեն ճանապարհը :

«Ժամ մը վերջ նման ուղեւոր մը ևս կը հանդիպի Մամբրէին՝ որ միեւնոյն հիւրընկալութեամբ կը պատուէ զայն ու կը ճամբէ : Ժամէ մը յետոյ Մամբրէին կուգայ սպիտակահեր և պատկառելի ծերունի ուղեւոր մ'ալ. Մամբրէ զայն ևս հիւրասիրաբար կը պատուէ, անոր եր-

րորդ հացը եւ կաթ մատուցանելով. ծերունին հացով ու կաթով կաղդուրուելէ ետքը՝ ինչան շնորհակալութեան՝ կը յանձնարարէ հովուին՝ որ ձեռքին ցուպը գետին մխէ. եւ ահա ինչ հրաշք, ցուպը գետին մխուածին պէս խփոյն կը դալարանայ եւ հաստատաբուն կաղնիի ծառ մը կ'ըլլայ. ահա այս ծառն է Մամբրէի կաղնին: Միջօրէին Հայր Աբրահամ հօտին այցելութեան գալով կը տեսնէ հրաշքով բուսած ծառը եւ լսելով անոր սքանչելագործ պատմութիւնը, անմիջապէս անոր տակ կը կանգնէ վրանը ու հոն կը բնակի՝ իբրեւ վայր հրաշքի եւ ներկայութեան Աստուծոյ:»

Հայր Աբրահամէն վերադարձին՝ կէս ճանապարհին հանգիստ առինք Եգէկիիի աղբիւր կոչուած երեք աղբերականց մօտ՝ որուն արեւմտեան լեռնաբլուրին վրայ կը բարձրանայ ռուսական վանք մը եւս, որ ընդարձակ պարտէզով մը չըջապատեալ է. վանքը մօտէն դիտելով շարունակեցինք մեր ճանապարհը եւ հասանք Սողոմոնեան երեք մեծագոյն աւազաններուն հանդէպ. որոնց վերեւը արտի մը տակ գտնուող քարայրի մը մէջէն կը բղխի Աղբիւր-կնճեալը եւ աւազաններէն կէս ժամ դէպի հարաւ երկու լերանց մէջտեղ կը տարածուի Եփրաթա անունով ծանօթ պարտէզ-փակեալը՝ պատուական պտուղներով եւ խաւարտներով լեցուն: Սողոմոն Երգ Երգոցին մէջ ի խորհուրդ տիրածին Ս. Կուսին՝ կը հոգերգէ այս տեղերը. «Պարտէզ փակեալ՝ քոյր իմ հարս՝ պարտէզ փակեալ եւ աղբիւր կնքեալ եւն:»

Այլա Գրիգոր Մանկալեանց ի տես այս սրբազան տեղերուն՝ հոգով եւ կրօնական զգացումներով կը մխիթարուէր և սրտի բաւականութեամբ գոհութիւն կը մատուցանէր Աստուծոյ՝ որ իրեն ծերութեան սրերուն արժանացուցած էր զինք կրկին անգամ Յիսուսի անօրինակ Ս. Վայրերը տեսնելու:

Հուսկ ուրեմն վերադառնալով գիշերուան ժամը Չին ժամանեցինք յերուսաղէմ:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0425034

14018

9(47925)

9-55